

Модуль II. АГРАРНА ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

ТЕМА 5. СУБ'ЄКТИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

Питання до вивчення

- 5.1. Сутність, функції та форми підприємницької діяльності в аграрному секторі*
- 5.2. Особливості функціонування сільськогосподарських підприємств в сучасних умовах господарювання*
- 5.3. Агрохолдинги в сучасному сільському господарстві України: мета створення, переваги та загрози функціонування*
- 5.4. Фермерські господарства та їх роль у розвитку аграрного сектору*
- 5.5. Домогосподарства та їх роль у виробництві сільськогосподарської продукції*
- 5.6. Сільськогосподарські кооперативи як особлива форма підприємництва в аграрному секторі*
- 5.7. Особливості формування та розвитку кластерних структур на сільських територіях*
- 5.8. Агробізнес – як особлива підсистема економічних відносин, що склалися в аграрному секторі*

5.1. Сутність, функції та форми підприємницької діяльності в аграрному секторі

Розвиток підприємницької діяльності в нашій країні розпочався за умов реформування та розвитку ринкових відносин і надалі відбувається в умовах постійного ускладнення ведення сільськогосподарського виробництва та економічного середовища всередині країни і на фоні посилення глобалізації світового господарства. Власне такі умови світового розвитку спонукали до інтенсивного розвитку економічних процесів та визначили об'єктивну необхідність адаптації підприємницької діяльності в аграрному секторі до нових умов господарювання за значної обмеженості ресурсного потенціалу кожного суб'єкта господарювання. Глобальні зміни у підприємницькому середовищі, що відбулися в останні роки, спонукають суб'єкти господарювання вести політику виживання у таких складних умовах конкуренції за рахунок активізації внутрішнього потенціалу, вдосконалення організаційно-економічного механізму та вдосконалення взаємовідносин між учасниками виробничого процесу.

Реформування соціально-економічних відносин в сільськогосподарському виробництві та аграрному секторі економіки об'єктивно пов'язане з відродженням і розвитком підприємницької діяльності. У підприємницькій діяльності закладені великі можливості поліпшення організації та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, що зумовлено економічною природою і її сутністю як важливої організаційної форми ведення господарства.

Суть підприємницької діяльності в аграрному секторі полягає в організації виробничого процесу за допомогою використання робочої сили, засобів виробництва і ресурсів, в тому числі природного середовища, основним з яких є земля, з метою одержання сільськогосподарської продукції належної якості та забезпечення ефективності її виробництва. Економічна особливість цієї діяльності полягає у володінні чи користуванні наявними ресурсами, зокрема земельними, вмілому їх поєднанні та раціональному використанні, де б реалізація виробленої сільськогосподарської продукції забезпечувала суб'єктам господарювання відповідний фінансовий дохід. В даному випадку підприємницька діяльність розглядається і трактується як комерційна діяльність з метою одержання прибутку.

Підприємницька діяльність – це самостійна ініціативна, систематична на власний ризик господарська діяльність, здійснювана суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Суб'єкти господарювання – учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за свої зобов'язання в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Суб'єктами господарювання є:

- господарські організації – юридичні особи, державні, комунальні та інші підприємства, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому порядку;

- громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці.

Держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не є суб'єктами господарювання.

Особливості ведення аграрного виробництва, різні умови господарювання, мета діяльності та виконувани їй функції зумовлюють існування різних форм підприємницької діяльності в аграрному секторі. Особливого значення набувають розмаїтість функцій аграрного виробництва щодо методів господарювання, забезпечення продовольством, різних потреб в сировині, зв'язки з аграрним ринком, різна можливість забезпечення ресурсами та різні потреби в них на виробництво конкретних видів сільськогосподарської продукції, адаптованість до різних природно-економічних умов, традиції і звичаї, соціальні аспекти тощо.

В аспекті розвитку підприємницька діяльність в аграрному секторі за формами власності налічує: одноосібні володіння, приватні підсобні господарства, господарства населення, селянські (фермерські) господарства, приватні та державні сільськогосподарські підприємства, колективні господарства, зокрема селянські спілки, агрофірми, міжгосподарські підприємства і об'єднання, різного роду та видів товариства, які поділяються за

формою об'єднання та рівнем відповідальності, формою власності, розмірами та спеціалізацією.

Відповідно до об'єкту підприємництва вирізняють види підприємництва, які характеризують напрям і об'єкт підприємницької діяльності. До видів підприємництва можуть відноситися:

- виробниче (виробництво продукції, надання послуг, їх реалізація);
- комерційне (товарно-грошові, фінансово-обмінні операції);
- посередницьке (діловий контакт і партнерство з іншими підприємствами);
- фінансове (фінансові, грошово-кредитні операції);
- страхове (страхові операції);
- інформаційно–консалтингове (інформаційне обслуговування, консалтинг, зовнішній менеджмент, санації тощо);
- сервісне (надання різноманітних послуг невиробничого) (табл. 5.1.1).

Таблиця 5.1.1

Класифікація підприємницької діяльності

Ознаки класифікації	Характеристика підприємництва				
	Виробниче	Комерційне	Фінансове	Страхове	Інші
За сферою діяльності	Без створення юридичної особи		Зі створенням юридичної особи		
За організаційно-правовим статусом	За договорами про партнерство				
За власністю	Змішане	Приватне	Державне	Комунальне	
За кількістю власників	Індивідуальне, приватне	Сімейне	Колективне	Змішане, сумісне, партнерське	
	Унітарне			Корпоративне	
За масштабами виробництва і чисельністю працівників	Мале підприємництво		Середнє підприємництво	Велике підприємництво	
За розташуванням	Локальне, місцеве	Регіональне	Національне	Зарубіжне, міжнародне, транснаціональне	
За галузями і видами діяльності	За видами діяльності та галузями суспільного виробництва				
За спеціалізацією	Спеціалізоване			Багатопрофільне	

Нові можливості в розвитку підприємництва дають сучасні технологічні та технічні вирішення в царинах будівництва, інженерного забезпечення, інформаційних технологій, індустрії відпочинку, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, біотехнологій, енергоощадності тощо.

На сьогодні в основному створено правове забезпечення видів і принципів господарської діяльності різних форм підприємницької діяльності в аграрному секторі. Особлива вада сформованої нормативно-правової бази, що матиме стратегічні наслідки – неповна відповідність європейським нормам та вимогам, не адаптованість до принципів та норм ЄС. Окремі законодавчі акти суперечать один одному. Тому виникає потреба у терміновому розвитку законодавства, наповненні його новими законами, нормами, вимогами, з одночасною

систематизацією, приведенням до вимог міжнародних угод, норм, правил, офіційно визнаних або ратифікованих Україною.

Реформування аграрного сектору економіки дозволило створити сприятливі умови для встановлення та розвитку різних форм господарювання як за формою власності, так і за організаційно-правовою основою.

Форма власності – це стійка система економічних відносин і господарських зв'язків, що зумовлює відповідний спосіб та механізм поєднання працівника і засобів виробництва.

Згідно державного класифікатора **організаційно-правова форма господарювання** визнається як форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності в сільському господарстві з відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності за зобов'язаннями підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо.

За формами власності організаційно-правові форми підприємницької діяльності в сільському господарстві можна поділити на приватні підприємства та агрофірми, де підприємницькі відносини формуються на основі приватної власності, селянські спілки пайовиків, де підприємницька діяльність будується на основі спільної форми власності та державні аграрні підприємства, в основі формування яких закладені державні аграрні підприємства.

Відповідно до класифікації та виокремлення Державною службою статистики України, основними категоріями господарств в аграрному секторі є сільськогосподарські підприємства і господарства населення. Основні показники, що узагальнено характеризують суб'єктів сільськогосподарської діяльності, представлені в табл. 5.1.2.

Таблиця 5.1.2

Основні показники суб'єктів сільськогосподарської діяльності
(% до підсумку, якщо не вказано інше)

Організаційно-правова форма	Кількість суб'єктів		Площа с.-г. угідь		Продукція сільського господарства		Зайнято**, осіб	
	2010р.	2019р.	2010р.	2019р.	2010р.	2019р.	2010р.	2019р.
Підприємства*	26,2	33,1	59,8	36,7	47,6	54,5	19,1	15,3
Фермерські господарства	73,8	66,9	15,7	16,4	7,3	11,6	3,2	3,5
Сільські домогосподарства, які мають земельні ділянки, тис. од.	4540	4755	25,4	46,9	45,1	33,9	77,7	81,2
Усього	x	x	100	100	100	100	100	100

* Господарські товариства (15,3), приватні підприємства (7,1), кооперативи (1,0), державні підприємства (0,4), підприємства інших форм господарювання (1,3).

** Сільське господарство, мисливство, рибальство. За 2010 р. дані наведено по підприємствах, установах, організаціях та їхніх відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників 10 осіб і більше.

Наведені в табл. 5.1.2 показники господарської діяльності по організаційно-правових формах господарювання за останні 10 років дозволяють виконати такі узагальнення:

1) За рахунок зменшення кількості фермерських господарств (мінус 6,9 %) відповідно зросла частка підприємств інших організаційно-правових форм господарювання.

2) При відносному зменшенні площі землекористування у підприємствах зросла їх питома вага у виробництві сільськогосподарської продукції до 54,5 % у 2019 р. проти 47,6 % у 2010 р. Фермерські господарства також наростили виробництво на 3,6 % більше, ніж розширилася площа оброблюваних ними угідь.

3) Щодо зайнятості економічно активного населення, то наведені в табл. 8.1.2 дані підтверджують усталений тренд пореформеного періоду. Постійно зменшується кількість найманих працівників у підприємствах, майже незмінною залишається чисельність робочих місць у фермерських господарствах (до 100 тис.) і неухильно витісняються селяни у категорію вимушено самозайнятих осіб. Переломним був 2001 р., коли в сільських домогосподарствах (приватний сектор) вже працювало 2578 тис. осіб (54,7 %), а найманими працівниками сільськогосподарських підприємств – 2131 тис. осіб, тобто на 477 тис. осіб менше, ніж у приватному секторі. Лише за аналізований період їхня частка зросла на 3,5 %, або до 81,2 %. Водночас, за даними Держстату України, 17,2 % сільських домогосподарств, до яких належать також фізичні особи-підприємці, залучає найманих працівників, у тому числі постійно – 2,9 %, для сезонних робіт – 53,9 % і разово – 43,2%. Природно, ці показники мають тісну кореляцію з площею земельних ділянок, якій притаманна позитивна динаміка. Разом із тим виробництво сільськогосподарської продукції цією категорією господарств скоротилося за 2010–2019 рр. на 11,2 в. п. і становило 33,9 %. До певної міри це пояснюється частковим подоланням системної трансформаційної кризи в аграрному секторі, застосуванням інтенсивних технологій та екстенсивними факторами виробництва у підприємствах і великих фермерських господарствах.

Поділ сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами та формами власності свідчить про велику їх розмаїтість в аграрному секторі. Основними із них є: державні сільськогосподарські підприємства, колективні господарства, виробничі сільськогосподарські кооперативи, агрофірми, приватні підприємства, господарські товариства, спільні сільськогосподарські підприємства та агрохолдинги тощо (табл. 5.1.3).

Дані табл. 5.1.3 засвідчують, що розвиток організаційно-правових форм аграрного господарювання відбувається різновекторно, зокрема, кількість фермерських господарств, які в загальній структурі становлять понад 70 %, змінила зростаючу динаміку на спадну, а збільшення кількості господарських товариств і приватних підприємств стало більш відчутним. Також відбувалося суттєве зменшення кількості виробничих кооперативів і державних підприємств порівняно з 2000 роком, а також переважно цей процес у такій же тенденції спостерігаємо щорічно.

**Кількість аграрних підприємств України
в розрізі організаційно-правових форм господарювання*, одиниць**

Категорія підприємств	2000р.	2010р.	2013р.	2014р.*	2015р.*	2016р.*	2017р.*	2018р.*	2019р.*
Господарські товариства	6718	7769	8245	7750	7721	7752	8215	10323	10931
Приватні підприємства	2519	4243	4095	3772	3627	3752	3815	3955	3956
Виробничі кооперативи	3136	952	809	674	596	582	573	568	554
Фермерські господарства	38428	41726	34168	33084	32303	33682	34137	33164	32452
Державні підприємства	385	322	269	228	241	222	218	213	215
Підприємства інших форм	402	1481	1460	691	891	603	592	681	465
Усього	51588	56493	49046	46199	45379	47697	45558	49208	48504

*Без урахування тимчасово окупованих територій

Отже, організаційно-правові форми господарювання між собою певним чином різняться та мають відмінні риси (форму власності, організаційну та управлінську структури, правову основу тощо). Незважаючи на певні переваги чи недоліки окремих форм підприємницької діяльності, слід розвивати різні організаційно-правові форми в аграрному секторі на ринкових конкурентних умовах. Організаційні основи існуючих агроформувань повинні ґрунтуватися насамперед на посиленні зацікавленості власників у сумісній діяльності на принципах колективної організації праці. Пріоритетним при цьому стає формування такого господарського механізму, який би якнайповніше відповідав ринковим умовам господарювання, підприємництву, забезпеченню розширеного відтворення, постійному зростанню добробуту працівників сільського господарства. Вирішення зазначених питань в значній мірі залежить і від існуючої аграрної політики.

5.2. Особливості функціонування сільськогосподарських підприємств в сучасних умовах господарювання

Процес виробництва сільськогосподарської продукції, починаючи від первинних етапів та закінчуючи споживачем, має бути певним чином організованим у просторі і часі. Така організація відбувається шляхом створення підприємств. Задовольняти ринкові потреби у даній продукції можуть також суб'єкти підприємницької діяльності – фізичні особи.

Сутність підприємства як організаційної форми господарювання визначена Господарським Кодексом України: «**підприємство** – це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або

органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому цим Кодексом та іншими законами».

Підприємство є організаційно відокремленою, економічно самостійною одиницею виробничої сфери національної економіки, яка спеціалізується на виготовленні продукції, наданні послуг або виконанні робіт.

У Конституції України, прийнятій Верховною Радою України (1996 р.), передбачено функціонування *державної, комунальної і приватної* власності.

Залежно від форм власності, передбачених основним законом, в Україні можуть діяти підприємств таких видів:

- приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);
- підприємство, що діє на основі колективної власності ;
- комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, що діє на основі державної власності;
- підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності)
- спільне комунальне підприємство, що діє на договірних засадах спільного фінансування (утримання) відповідними територіальними громадами - суб'єктами співробітництва

В Україні можуть діяти також інші види підприємств, передбачені законом.

Таким чином, в аграрному секторі можуть створюватися та діяти підприємницькі структури усіх перерахованих вище видів.

В сільськогосподарському виробництві підприємство є основною економічною складовою. Господарюючий суб'єкт, який спеціалізується на виробництві певних благ, зокрема сільськогосподарської продукції, може називатися підприємством. Підприємства разом із господарствами населення є основні суб'єкти сільськогосподарського виробництва.

Підприємство слід розуміти як організаційну одиницю, що має економічні, організаційні і правові відмінності, з особливим поєднанням матеріальних і нематеріальних чинників, створене із метою ведення товарного виробництва або надання послуг через збільшення їх обсягу та підвищення якості продукції на основі максимізації прибутку і взаємоузгодженості та забезпечення конкурентоздатності. **Сільськогосподарське підприємство** – це самостійний статутний об'єкт із правом юридичної особи здійснювати виробничу діяльність у галузі сільського господарства з метою одержання відповідного прибутку (доходу) в якому виручка від реалізації продукції складає більше 50%.

На підприємстві змушені постійно приймати рішення, яку продукцію виробляти, в яких кількостях і за яких умов та використання яких чинників сільськогосподарського виробництва. Процес здійснення саме вибору в умовах обмеженості чи доступності ресурсів – це відповідний процес господарювання,

а суб'єкти, які приймають рішення в цій діяльності, називаються суб'єктами господарювання. Отож, можна вважати, що в певній мірі сутністю господарювання є процес прийняття певних виробничих рішень.

У понятті «підприємство» можна виділити три наступні складові: економічну, організаційну і правову. Економічна особливість підприємства чи підприємницької діяльності полягає у володінні чи користуванні наявними ресурсами, вмілому їх поєднанні та раціональному використанні. Організаційна особливість полягає в наявності назви, організаційної структури, садиби, фізичних меж, самостійності діяльності. Правова особливість означає здатність підприємства здійснювати діяльність в сільському господарстві відповідно до правових норм і актів.

Сучасне середовище, в якому знаходяться підприємства вказує на те, що воно повинно бути водночас глобальним і локальним, централізованим і децентралізованим, великим і малим, добре спланованим і еластичним. Підприємство має виробляти сільськогосподарську продукцію відповідно запитам покупців та споживачів, не забуваючи при цьому про ринкові ніші, дотримуватися стандартів і вимог споживачів, і водночас повинно бути прибутковим. Усе це визначає параметри діяльності сільськогосподарського підприємства та його види.

Спільною ознакою таких сільськогосподарських підприємств незалежно від організаційно-правової форми, яка вирізняє їх серед інших виробничих структур аграрного сектору, є спрямованість підприємницької діяльності в сільському господарстві на отримання прибутків, а у разі довготривалої збитковості вона згортається. Цим вони і різняться від такої на сьогодні форми ведення сільськогосподарського виробництва в нашій країні, як господарства населення. Основна мета функціонування переважної більшості таких господарств населення – забезпечення продовольчих потреб господарюючої сім'ї.

Кожне сільськогосподарське підприємство у своїй діяльності, як правило, прагне реалізувати одну з двох цілей:

- максимізація прибутку від діяльності;
- максимізація вартості підприємства.

Зазначимо, що у максимізації вартості підприємства зацікавлені ті власники, які в недалекому майбутньому можуть вигідно його продати.

Напрями діяльності сільськогосподарського підприємства окреслюють як економічний так і суспільний аспекти, а відокремлення економічного змісту від суспільного (соціального) не можливо обґрунтувати. Кожне таке підприємство можна розглядати як сукупність певних функцій, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом. Значення таких функцій є важливим, оскільки кожна з яких має здатність впливати на реалізацію цілей підприємства.

Доцільність розгляду зокрема соціальних функцій підприємства визначається Конституцією України, багатьма іншими законодавчими та нормативними актами, які вказують на створення в Україні соціально-орієнтованої ринкової економіки. Сільськогосподарське підприємство, окрім

виробництва продукції, задовольняє суспільні потреби, використовуючи механізм конкуренції. Сільськогосподарське підприємство необхідно сприймати як таке, що прагне досягти своїх цілей за посередництвом ринку. Економічна ефективність сільськогосподарського підприємства є відображенням, з одного боку, умілої підприємницької діяльності, а з іншого – співпраці з партнерами.

З теорії економічної системи випливає, що сільськогосподарське підприємство є такою системою і водночас підсистемою, наприклад організації аграрного виробництва. Сільськогосподарське підприємство – система відкрита й дуже складна з огляду на виділення в ньому трьох підсистем: соціальної, економічної і природної. Особливістю сільськогосподарських підприємств і проблемою є те, що вартість їх оцінюється переважно в економічній площині без врахування соціальної й природної.

Такий підхід до визначення критеріїв створює сприятливі умови для заміщення внутрішніх ресурсів сільськогосподарських підприємств капіталом і впровадження нових технологій на основі широкого залучення фінансових ресурсів та й засобів виробництва. Це забезпечує в певному періоді економічну ефективність та раціональність сільськогосподарського виробництва.

Серед багатьох функцій сільськогосподарського підприємства та підприємницької діяльності, які виконують одночасно роль підсистем, особливе значення мають:

- 1) управління засобами природного середовища;
- 2) управління земельними ресурсами;
- 3) господарювання ресурсами робочої сили.

Під **виробничим процесом** у сільськогосподарському підприємстві слід розуміти свідому і цільову підприємницьку діяльність за допомогою засобів праці і використання ресурсів природного середовища з метою зміни властивостей (фізичних, хімічних, біологічних) або стану предмета праці, що робить можливим отримання корисної сільськогосподарської вартості у вигляді задоволених посередньо чи безпосередньо суспільних потреб. Оскільки такі ринкові засади господарювання в сільському господарстві, що панують за межами підприємства проникають і в його внутрішнє середовище, можна стверджувати, що задоволення суспільних потреб на аграрну продукцію відбувається за посередництвом продовольчого ринку з дуже високим рівнем конкуренції.

Підприємницька діяльність в сільськогосподарському виробництві підпорядкована реалізації наступних цілей:

- 1) визначенню та встановленню умов, що забезпечують оптимальне використання робочої сили, фінансових та природних ресурсів, землі і управління аграрним виробництвом;
- 2) визначенню певного можливого відхилення реального використання ресурсів від оптимального;
- 3) дослідженню детермінантів, що впливають на структуру виробництва і використання ресурсів;

4) формуванню конкретних засобів і методів переходу від існуючого стану використання ресурсів до оптимального.

Ситуація, в якій перебуває суб'єкт підприємницької діяльності в сільському господарстві, може характеризуватися сукупністю певних можливих дій, серед яких можна зробити вибір; сукупністю можливих станів оточення, які не можуть бути контрольовані таким суб'єктом; сукупністю наслідків, що є результатом прийняття певних рішень за існуючого стану середовища; суб'єктивним підходом до очікуваної вигоди.

Суб'єкти підприємницької діяльності в сільському господарстві не є статичними одиницями, а підлягають постійним змінам, спричиненим внутрішніми і зовнішніми чинниками (рис. 5.2.1).

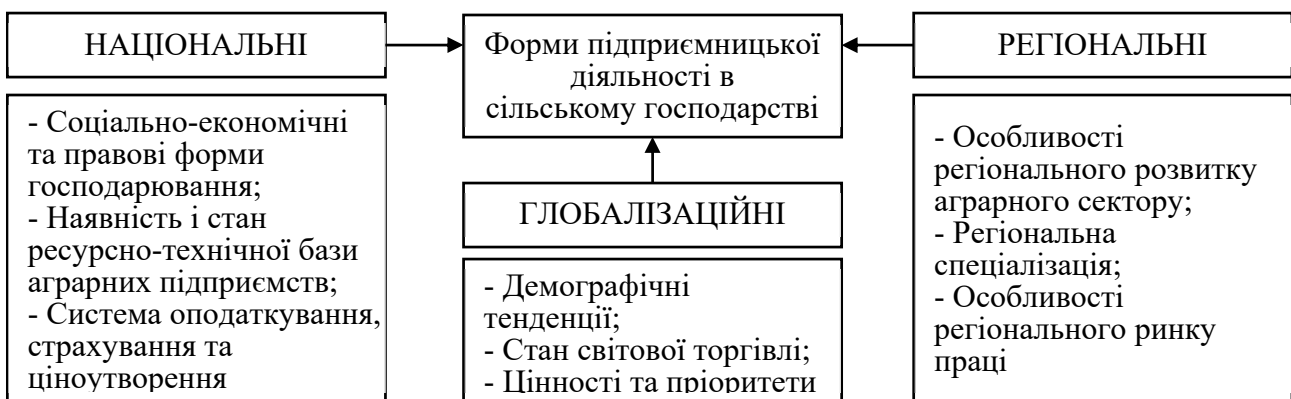

Рис. 5.2.1. Основні зовнішні чинники розвитку форм підприємницької діяльності в сільському господарстві

Усі чинники впливу як на аграрне виробництво, так і на форми підприємницької діяльності, можна поділити умовно на макро- та мікроекономічні.

До макроекономічних слід віднести бюджетні, податкові, зовнішньо-економічні, кредитно-грошові, економічної та продовольчої безпеки країни тощо. Особливого значення набувають і глобалізаційні чинники, які передусім визначають параметри сільськогосподарської діяльності підприємств, а відповідно й самих форм підприємницької діяльності. Більшість із них набуває особливого значення сьогодні у зв'язку з членством України в СОТ та підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом, що визначає зовнішньо-економічну політику країни щодо агропродовольчого ринку.

Регіональні чинники на розвиток підприємницької діяльності в сільському господарстві мають одне з ключових впливів саме для ведення аграрного виробництва в певних умовах (клімат, ґрунти, розміщення, соціальна сфера, інфраструктура). До мікроекономічних проблем належать проблеми земельних відносин, неплатоспроможності сільськогосподарських товаровиробників, фінансової кризи аграрного сектору та низка інших. Сьогодні практика виробничо-комерційної діяльності суб'єктів підприємницької діяльності в сільському господарстві переконує, що найбільш дієвим у вирішенні екологічних проблем природокористування є регіональний рівень. На нашу

думку, найбільшої уваги дослідників потребують такі напрями, як екологічна доцільність природокористування, екологізація сільськогосподарського виробництва, методологія еколого-економічного районування; організація екологічних досліджень суб'єктами інфраструктури аграрного сектору.

Основними суб'єктами підприємницької діяльності, зайнятими виробництвом аграрної продукції, переробкою власної виробленої сільськогосподарської товаровиробники всіх форм власності та організаційно-правових форм господарювання, серед яких провідна роль належить сільськогосподарським підприємствам. До них належать: державні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, господарські товариства, приватні господарства, агрофірми, фермерські господарства, а також спільні (з іноземними інвестиціями) сільськогосподарські підприємства, агрохолдинги.

Кожна група виробників сільськогосподарської продукції має свої особливості, умови функціонування та перспективи розвитку.

1) Приватні підприємства в аграрному секторі представлені фермерськими господарствами та приватними сільськогосподарськими підприємствами.

Фермерське господарство – це форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до Закону України «Про фермерське господарство».

Фермерське господарство є однією з найпоширеніших організаційних форм підприємницької діяльності в сільському господарстві в Україні. Переважно це форма сімейного господарства, яке водночас виступає і первинною соціальною ланкою, і первинною ланкою в суспільному виробництві. Цим забезпечується високий рівень його стійкості й стабільності.

Фермерські господарства можуть створюватися виключно громадянами України, а їх діяльність повинна базуватися на праці членів сім'ї фермера, хоча і допускається найм працівників. Земля може належати фермеру як на праві власності так і орендуватися. Площі ферм також можуть різнитися від декількох гектарів до п'яти-десяти тисяч гектарів, що є фактично повноцінним підприємством середнього розміру. Більше 60 % фермерських господарств мають площу від 100 до 2000 тис. гектарів.

Як показує світова практика, найбільш ефективною моделлю селянських фермерських господарств є господарства, що мають великі розміри сільськогосподарських угідь, забезпечені повним комплексом машин і сільгосптехніки, які повно й точно дотримуються основних технологічних операцій і, як правило, очолювані фахівцями, що мають аграрну освіту й досвід діяльності в сільському господарстві.

Приватні сільськогосподарські підприємства – це юридичні особи, що діють на основі приватної власності та можуть засновуватися громадянами

України, а також іноземцями, особами без громадянства та юридичними особами. До них застосовуються загальні правила Цивільного та Господарського кодексів, щодо ведення господарської діяльності.

Власники приватних підприємств можуть брати в оренду землю і майно в інших селян з обов'язковим укладенням договору, де зазначаються розмір плати за оренду майна і землі та права і обов'язки сторін.

2) Найпоширенішою формою господарювання після фермерських господарств в аграрному секторі є **господарські товариства** – підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства;

У вітчизняному аграрному секторі господарські товариства переважно представлені **товариствами з обмеженою відповідальністю (ТОВ)** – підприємства, створені на засадах угоди між юридичними особами і/або громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку. ТОВ має статутний фонд, розділений на частки у розмірах, вказаних установчими документами – статутом. Законом не встановлена мінімальна кількість учасників ТОВ, проте максимальна кількість учасників не може сягати більше ста осіб.

Товариство з додатковою відповідальністю – товариство, статутний фонд якого поділено на частки визначених установчими документами розмірів. Учасники такого товариства відповідають за його боргами своїми внесками до статутного фонду, а за недостатністю цих сум – додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника. Граничний розмір відповідальності учасників передбачається в установчих документах.

Повне товариство – товариство, всі учасники якого проводять спільну підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Малопоширеною формою підприємницької діяльності в сільському господарстві є **командитні товариства** – товариства, в якому разом з одним або більше учасників, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один чи більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників).

Тут певна кількість учасників повністю бере на себе прийняття рішень щодо всіх питань підприємницької діяльності товариства, відповідаючи при цьому за борги підприємства як своїми частками у статутному фонді, так і особистим майном. А інші учасники такого товариства відповідають за його борги лише частками у статутному фонді. Виходячи з цього, вони не беруть участі в управлінні підприємством. На зборах учасників вони мають право лише дорадчого голосу.

Існують також **акціонерні товариства** – господарське товариство, статутний капітал якого поділений на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонери відповідають за зобов'язаннями товариства тільки в межах належних їм акцій. Засновниками акціонерного товариства можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Акціонерні товариства поділяються на два типи: публічні (відкриті) акціонерні товариства та приватні (закриті) акціонерне товариство.

Відкрите акціонерне товариство – вид акціонерного товариства, акції якого можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах. *Закрите акціонерне товариство* – вид акціонерного товариства, акції якого розподіляються виключно між засновниками і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки, купуватися та продаватися на біржі.

Принциповою різницею між акціонерними та іншими товариствами є те, що вихід із таких товариств акціонерів можливий тільки за умови продажу всіх їх акцій не за номінальною вартістю, а прибутковістю акціонерного товариства, але вимагати переданого їм майна і землі вони не можуть.

3) **Сільськогосподарський кооператив** – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажом продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування.

Більш детально сучасні тенденції функціонування та розвитку сільськогосподарських кооперативів висвітлене в питанні 5.6.

4) **Державне комерційне підприємство** є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту на принципах підприємництва і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому майном згідно з Господарським кодексом України та іншими законами, прийнятими відповідно до нього.

Державне підприємство створюється органом державної влади на базі відокремленої частини державної власності і входить до сфери його управління. Майно підприємства становлять виробничі і невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства.

В умовах переходу до ринкової системи господарювання важливим засобом забезпечення приватної власності є приватизація державного майна.

Приватизація державного майна визначається як відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних та юридичних осіб. Тобто – роздержавлення майна. Приватизація державного майна в аграрному секторі здійснюється на підставі загального законодавства про приватизацію, з урахуванням особливостей спеціального аграрного законодавства. Стаття 5

Закону України «Про приватизацію державного майна» визначає, що до об'єктів державної власності, що підлягають приватизації, належать:

- майно підприємств, цехів, виробництв, ділянок, інших підрозділів, які є єдиними (цілісними) майновими комплексами;
- об'єкти незавершеного будівництва та законсервовані об'єкти;
- акції (частки, паї), що належать державі у майні юридичних осіб.

Приватизації не підлягають об'єкти, котрі мають загальнодержавне значення, визначені Законом України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації».

Відповідно до Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» *приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств здійснюється шляхом перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства або відкриті акціонерні товариства за рішенням загальних зборів (або зборів уповноважених). При цьому членам трудових колективів безоплатно передається частка державного майна, розмір якої визначається як добуток вартості майна, що припадає на одного члена колективного підприємства по області (Автономній Республіці Крим), на кількість працівників підприємства, що приватизується, та прирівняних до них осіб. Решта державного майна приватизується за приватизаційні майнові сертифікати. Право на першочергове придбання цього майна мають члени даного сільськогосподарського підприємства та зайняті у соціальній сфері на селі особи. Не реалізоване за майнові сертифікати майно приватизується на загальних підставах.*

Роздержавлення і приватизація власності державних сільськогосподарських підприємств, яка проведена відповідно до законодавства України, реформування в них первинних виробничих підрозділів та економічних відносин мають сприяти поліпшенню використання землі, робочої сили, матеріальних та фінансових ресурсів, удосконаленню організації і технології виробництва, подальшому зростанню його економічної ефективності.

Оскільки основною метою державних підприємств є реалізація державної політики, то вони повинні мати високий виробничий потенціал, використовувати сучасні індустріальні технології. Більшість з них перебувають на повному державному фінансуванні. Водночас недоцільним є створення державних сільськогосподарських підприємств традиційного типу.

5) Новими організаційними формами, що з'явилися в сучасних умовах і які об'єднують сільськогосподарські та промислові підприємства, стали *агропромислові об'єднання*. Це так звана форма вертикальної інтеграції підприємств, які спеціалізуються на декількох чи одному виді сільськогосподарської продукції, вирощують її та переробляють цю продукцію. Такій інтеграції притаманними є нові форми організації праці та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і підприємницької діяльності зокрема.

Господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене за ініціативою підприємств, незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність.

Господарським кодексом України передбачено функціонування різних організаційно-правових форм господарських об'єднань підприємств: асоціацій, корпорацій, консорціумів, концернів тощо.

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. Асоціація не має права втручатися у виробничу і комерційну діяльність будь-кого з її учасників. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями.

Корпорація – це акціонерне товариство, що поєднує діяльність декількох фірм (виробничих, наукових, комерційних) для досягнення спільних цілей. Як юридична особа, корпорація несе відповідальність за боргами і податками за всі підприємства, які входять до її складу, і є самостійним суб'єктом підприємницької діяльності

Консорціум – форма тимчасового статутного об'єднання промислового і банківського капіталу з метою вирішення конкретних завдань і проблем, здійснення великих інвестиційних, науково-технічних, соціальних, екологічних проєктів. Підприємства, які входять до консорціуму, зберігають повну самостійність, підпорядковуючись спільному керівництву лише в частині діяльності, що стосується цілей консорціуму. Консорціум – це потенційно ефективний організаційно-структурний спосіб тимчасової інтеграції кадрів, потужностей, матеріальних та фінансових ресурсів.

Трест – монополістичне об'єднання підприємств, що раніше належали різним підприємцям, у єдиний виробничо-господарський комплекс. При цьому підприємства повністю втрачають свою юридичну і господарську самостійність, оскільки інтегруються усі напрямки діяльності.

Концерн – це об'єднання під єдиним господарським управлінням декількох юридично самостійних підприємств, між якими існують розвинуті науково технічні та виробничо-технологічні зв'язки. Як правило, в концерні існують відносини субординації: одне з вхідних в нього підприємств є керівним, інші - підлеглі, або керовані.

Картель – договірне об'єднання підприємств переважно однієї галузі для здійснення спільної комерційної діяльності – регулювання збуту виготовленої продукції.

Холдинг – специфічна організаційна форма об'єднання капіталів; державне інтегроване товариство, що само безпосередньо не займається виробничою діяльністю, а використовує свої кошти для придбання контрольних пакетів акцій інших підприємств, які є учасниками концерну або іншого

добровільного об'єднання. Об'єднані у холдингу суб'єкти мають юридичну і господарську самостійність.

Основні принципи організації та функціонування міжгосподарських і агропромислових формувань такі:

1) добровільність об'єднання матеріальних, фінансових та інших ресурсів підприємств для спільної діяльності з метою організації високопродуктивного виробництва;

2) наукове обґрунтування вибору організаційних форм кооперування і розміру створюваних формувань;

3) організація виробництва на основі госпрозрахунку і самофінансування;

4) матеріальна зацікавленість учасників у розвитку і підвищенні ефективності виробництва;

5) дотримання договірних зобов'язань кожним учасником кооперації;

6) спільне управління виробництвом, що кооперується;

7) розподіл доходів з урахуванням внеску кожного учасника кооперації в забезпеченні спільного виробництва.

Розвиток різних форм кооперування (інтеграції) є наслідком поглиблення спеціалізації виробництва.

В Україні поряд із добровільними можуть створюватися й функціонувати інституціональні об'єднання, діяльність яких започатковується в директивному порядку міністерствами (відомствами) чи безпосередньо Кабінетом Міністрів України. До таких належать виробничі, науково-виробничі (науково-технічні), виробничо-торговельні та інші подібні об'єднання (комплекси, центри), що інтегрують стадії створення (проекування), продукування, реалізації та після продажного сервісного обслуговування виробів тривалого використання. Законом можуть визначатися й інші форми об'єднання інтересів підприємств (союзи, спілки тощо).

Наприклад, останніми роками почали набувати розвитку спільні підприємства, створені на основі вкладення капіталу вітчизняних та іноземних партнерів, які спільно здійснюють підприємницьку діяльність, управління та розподіл прибутків. Такі підприємства є достатньо потужними за розмірами і мають здебільшого *холдинговий тип діяльності*.

Сільськогосподарські підприємства, як і будь-які інші суб'єкти підприємницької діяльності, класифікуються за розмірами на малі, середні і великі. Саме малі та середні форми господарювання якнайповніше поєднують виробництво сільськогосподарської продукції з продукуванням суспільних благ (відтворення селянства, збереження агроландшафтів тощо).

Розглянувши зазначені організаційно-правові форми сільськогосподарських підприємств, можна зробити висновок, що фермерські господарства, приватні підприємства та кооперативи є більш характерними для малого і середнього агровиробника та рідко використовуються для залучення іноземних інвестицій. Товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства є найбільш поширеними та можуть бути як малими, так і великими підприємствами і є більш зручними та привабливими для залучення інвестицій.

Найбільші сільськогосподарські виробники обирають холдингову структуру організації та розміщують свої акції на світових фондових біржах.

Цікавим є підхід окремих вчених до класифікації форм підприємницької діяльності в аграрному секторі відносно їх розмірів. Виділяють п'ять їх типів. Це – аграрні холдинги, які обробляють десятки і сотні тисяч гектарів землі, великотоварні сільськогосподарські товаровиробники, які обробляють від трьох до десяти тисяч гектарів, середньо товарні виробники, що обробляють декілька тисяч гектарів, фермерські господарства, в обробітку яких знаходиться декілька сотень гектарів, і господарства населення, які мають від одного до двох гектарів землі.

5.3. Агрохолдинги в сучасному сільському господарстві України: мета створення, переваги та загрози функціонування

Закон «Про холдингові компанії в Україні» визначає холдингову компанію як акціонерне товариство, яке включає головну (материнську) компанію, що володіє контрольним пакетом акцій інших (дочірніх) підприємств і координує їхню діяльність. Холдинговим корпоративним пакетом акцій (часток, паїв) вважається пакет акцій (часток, паїв) корпоративного підприємства, який перевищує 50 відсотків чи становить величину, яка забезпечує право вирішального впливу на господарську діяльність корпоративного підприємства, холдингової компанії. дочірнім вважається підприємство, дії якого регулюються холдинговою компанією з опорою на переважання її частки в статутному капіталі або відповідно до укладеного договору.

Суб'єкти, які об'єднуються в холдинги, мають фінансову та юридичну самостійність, але право вирішення основних питань належить холдинговій компанії. Головна (керуюча) компанія може здійснювати виключно управлінську діяльність (чисті холдинги), а може також займатися підприємницькою діяльністю (змішані холдинги).

Агрохолдинг (від агро... і холдинг) – горизонтально або вертикально інтегроване об'єднання аграрних підприємств, яке використовує власні кошти для придбання контрольних пакетів акцій інших підприємств, що здійснюють господарську діяльність у сфері виробництва та переробки сільськогосподарської продукції.

Агрохолдинг (з економічної точки зору) – компанія, яка володіє контрольним пакетом акцій або частками в паях інших (дочірніх) організацій, при цьому отримуючи можливість контролю та управління ними, або ж своєрідне соціально-економічне об'єднання сільськогосподарських товаровиробників у цілях більш ефективного ведення агробізнесу, які зберігають юридичну самостійність і перебувають у певній субординаційній економічній залежності від правових рішень, які приймаються головною компанією з урахуванням корпоративних комерційних інтересів учасників агрохолдингу.

Метою створення агрохолдингів стала своєрідна відповідь аграрної економіки України вимогам ринку, спрямована на відновлення порушених

міжгалузевих зв'язків сільськогосподарських і переробних підприємств, паритету цін між реалізованою сільськогосподарською продукцією та матеріально-технічними ресурсами промислового походження, завоювання нових секторів ринку і зниження витрат. Ці фактори підвищують вартість компанії, її капіталізацію, для досягнення яких необхідна ефективна робота всієї системи підприємств, що входять до холдингу. Холдинг може створюватися шляхом горизонтальної інтеграції, послідовного об'єднання або отримання контролю над компаніями, залученими в одній галузі економіки. Основна мета створення таких холдингів – розширення меж бізнесу, сфер впливу і завоювання нових секторів ринку. Послідовне створення підприємств та приєднання їх до вже існуючої групи дає змогу уникнути великих втрат при банкрутстві одного з них. Під час об'єднання підприємств єдиного технологічного циклу (від заготівлі сировини до виробництва готової продукції) холдинг стає вертикально інтегрованою компанією. Мета створення такого холдингу – зниження витрат, підвищення стабільності цін та ефективності компанії загалом. Для інтегрованих об'єднань холдингового типу характерна наявність інвестора (інтегратора), що має необхідні фінансові ресурси, здійснює фінансування сільськогосподарського виробництва і визначає політику функціонування агрохолдингу. Неплатоспроможні сільськогосподарські підприємства передають свої борги в повному обсязі на інтегроване формування й отримують форму акціонерного товариства або товариства з обмеженою відповідальністю і стають дочірніми підприємствами. Отже, агрохолдинг не є особливою організаційно-правовою формою юридичної особи (суб'єкта господарювання), а є різновидом холдингової компанії або публічного акціонерного товариства, що об'єднує й контролює аграрних товаровиробників.

Управління холдингом здійснюється через збори акціонерів, ради директорів, виконавчу дирекцію. Принципових відмінностей між управлінням холдинговою компанією та акціонерним товариством немає. Однак для холдингу основні акціонери чітко визначені й саме вони управляють всією групою підприємств. Правові форми такого агрохолдингу досить різноманітні: публічне (відкрите) акціонерне товариство, приватне (закрите) акціонерне товариство, ТОВ, асоціації тощо.

Аграрні холдингові компанії (агрохолдинги) є порівняно новими суб'єктами аграрного сектору України. Але незважаючи на це, в цілому на території країни у 2019 році функціонувало 160 агрохолдингів, причому 92 з них мали земельний банк більше 10 тис. га (у 2012 році їх було лише 80).

Незважаючи на загальний приріст земельного банку агрохолдингів (рис. 5.3.1), останні роки характеризуються зменшенням земельного банку провідних агрохолдингів, що може свідчити про появу нових гравців на ринку. Причиною цього стають процеси злиття та поглинання на земельному ринку в Україні.

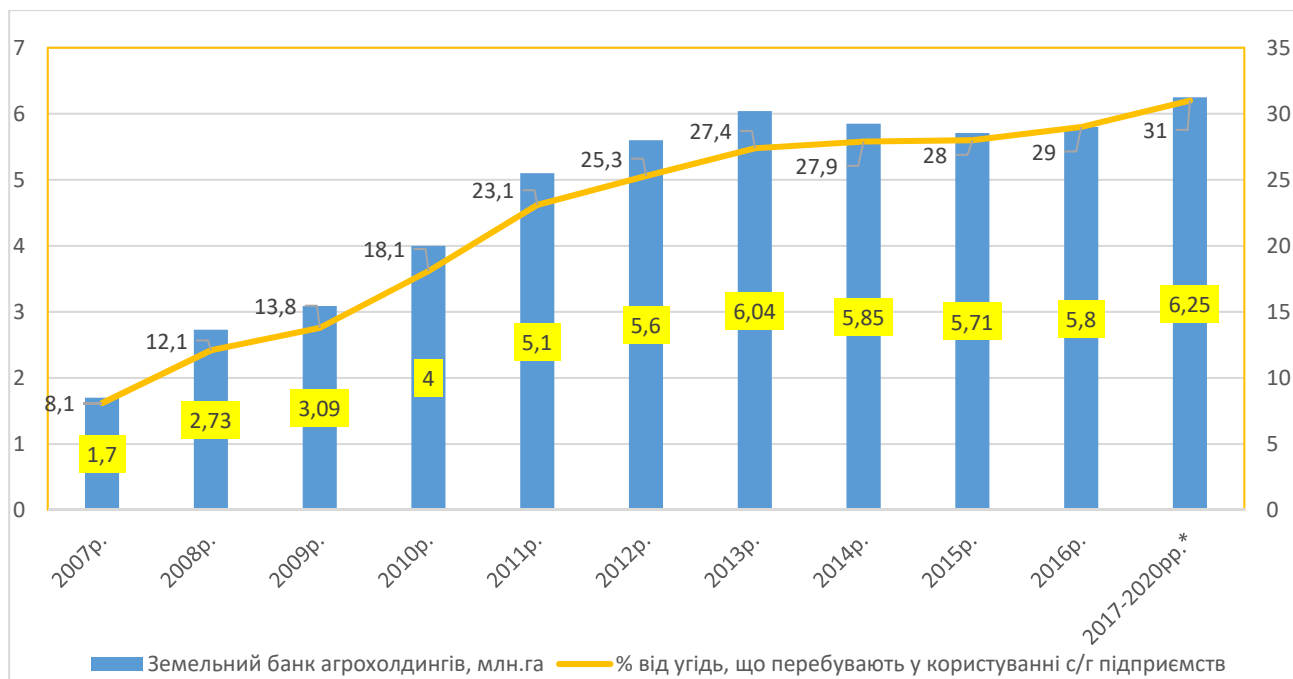

Рис. 5.3.1. Земельні площі агрохолдингів України

Зазвичай, агрохолдинги є регіональними, адже мають земельні ділянки в багатьох областях України. ТОП-10 агрохолдингів за обсягом земельного банку у 2020 році представлено у табл. 5.3.1.

Таблиця 5.3.1

ТОП 10 найбільших агрохолдингів в Україні
за розмірами земельного банку у 2020 році

№ п/п	Назва агрохолдингу та регіони, де здійснюється діяльність	Площа, тис. га
1.	Кернел Груп. Розпочав працювати в 1995 році. Тернопільська, Одеська, Миколаївська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Чернігівська, Дніпропетровська та Хмельницька області.	558
2.	UkrLandFarming. Заснований в 2007 році. Землі компанії розміщені у 22 областях України.	470
3.	МХП. На вітчизняному ринку компанія почала працювати в 1998 році. Сумська, Чернігівська, Київська, Черкаська, Дніпропетровська, Вінницька, Житомирська, Хмельницька, Тернопільська, Волинська, Львівська та Івано-Франківська області	370
4.	НСН «Агропросперис». Сумська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Миколаївська, Вінницька, Житомирська, Хмельницька, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Львівська області	360
5.	Астарта-Київ. Полтавська, Вінницька, Тернопільська, Хмельницька, Харківська, Черкаська, Чернігівська та Житомирська області	209
6.	CONTINENTAL. На український ринок компанія прийшла в 2004 році. Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Черновецька, Івано-Франківська та Рівненська області.	195
7.	Епіцентр Агро. Розпочав працювати в 2015 році. Хмельницька, Київська, Вінницька, Черкаська та Тернопільська області	160
8.	HarvEast. Донецька, Київська та Житомирська області.	123

9.	Агрохолдинг ІМК. Історія розвитку почалася в 1998 році. Полтавська, Чернігівська та Сумська області	120
10.	УКРПРОМІНВЕСТ-АГРО. На вітчизняному ринку з'явилася в 2000 році. Вінницька, Житомирська, Черкаська, Полтавська, Дніпропетровська та Кіровоградська області.	116,5

Діяльність великих гравців на аграрному ринку на сучасному етапі розвитку уособлюється не лише акумуляцією земельних угідь, а й підвищенням ефективності своєї праці. Це пояснюється перевагами від використання інтегрованих структур, зокрема: ефект від масштабу за рахунок економії на постійних і змінних витратах, можливість впровадження інновацій, залучення висококваліфікованого персоналу та використання якісної техніки.

Хоча потужні агрохолдинги й інвестують у розвиток аграрних інновацій, але роблять це з відчутною затримкою. В той час як у розвинених країнах приділяють увагу екологічності виробленої продукції, в Україні головний акцент робиться на зростанні врожаю з одного гектару. Відсутність якісної комунікації між державою, наукою, вищою освітою та підприємництвом значно уповільнює темп впровадження інновацій на підприємствах. Головним інвестором у вітчизняні агротехнології й досі залишається іноземний інвестор.

Отже, розвиток аграрних відносин сприяв появі нових типів агропромислових об'єднань, одним з яких є агрохолдинги.

До переваг функціонування агрохолдингів можна віднести:

- підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної аграрної продукції;
- високий рівень економічної та фінансової стійкості агрохолдингів, як наслідок зменшення ризиків сільськогосподарської діяльності;
- використання спеціалізованої техніки та висококваліфікованого персоналу;
- великі експортні можливості.

До загроз функціонування агрохолдингів відносять:

- витіснення з ринку інших господарських форм (малого та середньорозмірного товаровиробника);
- нераціональне використання земель, недотримання сівозміни, вирощування виключно експортно-орієнтованих сортів рослин;
- сприяють зростанню кількості безробітних у сільській місцевості;
- ризики монополізації ринків аграрної продукції та земельних ресурсів;
- занепад села, незацікавленість агрохолдингів у інвестуванні в розвиток сільських територій.

5.4. Фермерські господарства та їх роль у розвитку аграрного сектору

Останні роки урядом України акцентовано увагу на створенні належних умов для розвитку суб'єктів малого та середнього сільськогосподарського підприємництва, насамперед фермерських господарств. Фермерські

господарства (індивідуальні та сімейні) є важливою складовою аграрного сектора економіки України та дієвим механізмом, який сприяє збільшенню рівня зайнятості й зростання доходів населення в сільській місцевості, а також залучення інвестиційних ресурсів в аграрне виробництво. Не випадково, саме фермерство, в силу своєї специфіки та високого рівня застосування ручної праці, вбачається основою соціального і економічного устрою сільських територій.

Позитивна динаміка аграрної галузі розвинених країн (Китай, США, Польща) обумовлена переходом до фермерських форм господарювання; впровадженням різноманітних форм кооперації та агропромислової інтеграції; ефективною системою консультування (дорадництвом), а це в свою чергу, сприяє розвитку аграрної галузі через податкову, кредитну, облікову та страхову політику; протекціоністськими заходами з боку держави.

Вітчизняні фермери, незважаючи на певні економічні проблеми, забезпечують більш ефективне використання ресурсів сільського господарства, оскільки тут повною мірою реалізується економічна зацікавленість самих товаровиробників, які переважно і є власниками даних ресурсів, або на умовах оренди використовують окремі з них.

Відповідно до Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року (із змінами та доповненнями), **фермерське господарство** (далі ФГ) є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону.

Нині в аграрному секторі економіки виробництвом сільськогосподарської продукції займаються як фізичні так і юридичні особи, а саме: близько 49 тис. сільськогосподарських підприємств. Переважаючою організаційно-правовою формою господарювання на селі є ФГ, частка яких у загальній чисельності сільськогосподарських підприємств становить 67 %. Крім ФГ, сільськогосподарську продукцію виробляють 4 млн особистих селянських господарств.

Фермерство увійшло до нашого життя миттєво і практично без всякого попередження. І вже потім, в процесі розвитку фермерства, почала формуватися законодавча база з метою узаконення цієї форми господарювання.

Коротко зупинимось на історії фермерського руху в незалежній Україні:

I. Становлення фермерства в Україні припадає на 1989–1990 роки, причому на початковому етапі свого розвитку найрозповсюдженішими вони були у Західному регіоні (Львівська, Волинська, Тернопільська, Івано-Франківська області). Це можна пояснити як об'єктивними факторами (багатоукладністю сільського господарства, хутірське розселення), так і суб'єктивними чинниками (збільшення розмірів присадибних ділянок, створення умов для розвитку усіх форм власності). Отже, перші ФГ з'явилися в Україні ще до прийняття

Верховною Радою України 20 грудня 1991 року Закону України «Про селянське (фермерське) господарство».

II етап. Закон України від 19 червня 2003 року «Про фермерське господарство» став наступним етапом (сходинкою) законодавчої бази для подальшого розвитку спеціального фермерського законодавства, внаслідок чого було прийнято багато інших нормативно-правових актів спеціального фермерського законодавства. Водночас розвиток фермерства відбувався з певними труднощами та розпочався процес скорочення кількості таких господарств.

Незадовільний рівень співіснування ФГ з іншими господарськими формуваннями, а також особливості запозичення зарубіжного досвіду функціонування фермерства спричинили в основній масі сільського населення виникнення негативного ставлення до фермерства. Занепад значної частини господарств суспільного сектору позбавив значну кількість вітчизняних фермерів додаткових і, у більшості випадків безплатних послуг.

III. Зміни, які в останні роки були внесені до Закону України «Про фермерське господарство», увібрали у себе позитивний досвід діяльності фермерських господарств за кордоном, а також зміни українського законодавства у напрямку євроінтеграційних процесів.

На даний час, під дією як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів фермери мають майже однакові умови господарювання, як і інші господарські агроформування. **Фермери** – це власники чи орендарі земельних угідь, які ведуть своє господарство сім'єю та/або з використанням найманої робочої сили.

Нормативно-правовою базою при створенні, функціонуванні та припиненні діяльності ФГ виступає Конституція України, Земельний кодекс України, Закон України «Про фермерське господарство» та інші нормативно-правові акти України.

Порядок створення фермерського господарства визначений у Законі України «Про фермерське господарство».

Право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадян України, який досяг 18-річного віку, виявив таке бажання та пройшов професійний відбір на право створення фермерського господарства. Професійний відбір громадян, які виявили бажання створити фермерське господарство, проводить районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств. До складу такої комісії включаються представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, представники Асоціації фермерів та приватних землевласників і громадських організацій. Першочерговим правом на створення фермерського господарства користуються громадяни, які проживають у сільській місцевості і мають необхідну кваліфікацію або досвід роботи у сільському господарстві.

Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, яким виповнилось 14 років, та інші родичі, які об'єднались для роботи в цьому господарстві. Можливе також створення фермерського господарства і

однією особою. Особи, які працюють у фермерських господарствах за трудовим договором (контрактом) не можуть бути його членами.

Відповідальність за діяльність фермерських господарств покладається на його голову. На ім'я голови господарства видається державний акт на право власності на землю. Він також має право укласти договори на тимчасове користування землею, в тому числі на умовах оренди, і складати інші документи згідно з чинним законодавством України. Голова представляє інтереси фермерського господарства перед підприємствами, організаціями, установами та окремими громадянами.

Землі фермерського господарства можуть складатися із:

- 1) земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі;
- 2) земельних ділянок, що належать громадянам - членам фермерського господарства на праві приватної власності;
- 3) земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди.

Порядок виділення земель для ведення фермерського господарства

Дана процедура визначається Земельним кодексом України та Законом України «Про фермерське господарство». Так, згідно із Земельним кодексом України громадяни України мають право на безоплатне передання їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності для ведення ФГ у розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де розташоване фермерське господарство.

Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано кілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначають як середній по цих підприємствах. За відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір паю визначають як середній по району.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про фермерське господарство» для отримання (придбання) у власність або в оренду земельної ділянки державної або комунальної власності з метою ведення ФГ громадяни звертаються до відповідних органів виконавчої влади, повноваження яких встановлено ст. 122 Земельного кодексу України.

У заяві зазначають:

- бажаний розмір і місце розташування ділянки,
- кількість членів фермерського господарства та наявність у них права на безкоштовне отримання земельних ділянок у власність,
- обґрунтування розмірів земельної ділянки з урахуванням перспектив діяльності фермерського господарства.

До заяви додають документи, що підтверджують досвід роботи в сільському господарстві або наявність освіти, отриманої в аграрному навчальному закладі.

Відповідно до Закону України «Про фермерське господарство», ФГ підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа–підприємець.

Для проведення державної реєстрації ФГ засновник або уповноважена ним особа повинна особисто подати державному реєстратору такі документи:

- документ, що підтверджує право власності або право користування на земельну ділянку;
- заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації юридичної особи;
- примірник оригіналу (ксерокопію, нотаріально засвідчену копію) рішення засновників або уповноваженого ними органу про створення юридичної особи у випадках, передбачених законом;
- два примірники установчих документів (у разі подання електронних документів – один примірник).

Для державної реєстрації сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи передбачено типову форму договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства.

Отже, ФГ має такі *ознаки*:

- це форма аграрного підприємства, яка здійснюється за власним бажанням громадян, тобто за самостійною ініціативою, на власний ризик, систематично, що дає можливість одержувати доходи;
- фермерське господарство має статус або юридичної особи або фізичної особи - підприємця;
- право на створення фермерського господарства має тільки дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку;
- засновниками фермерського господарства можуть бути як один, так і декілька громадян України;
- фермерське господарство – це сімейно-трудове об'єднання, до складу якого входять подружжя, батьки, діти, що досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення цього господарства, пов'язане з особистою працею....

Головна мета створення фермерських господарств в Україні – збільшення обсягів продовольчих ресурсів держави та підвищення добробуту сімей селян на основі їх участі в підприємницькій діяльності.

Кожна форма господарювання відіграє відповідну роль у системі ведення аграрного виробництва. Місце, роль і значення фермерства, як і інших форм господарювання, не є сталими та постійними компонентами суспільного розвитку, а вони перебувають у динамічних змінах. Так, у травні 2016 року набрала чинності нова редакція Закону України «Про фермерські господарства», відповідно до якого ФГ може бути створене в одній із двох організаційно-правових форм за рішенням засновника: 1) як юридична особа або 2) як фізична особа–підприємець (далі – ФОП) (табл. 5.4.1).

Форми фермерських господарств

№ з/п	Форма ФГ	Коротка характеристика
2.	ФГ - юридична особа	Юридична особа, що діє на підставі статуту. У статуті обов'язково зазначаються (ч. 4 ст. 1 Закону про ФГ): (1) найменування товариства; (2) його місцезнаходження (адреса); (3) предмет і мета діяльності; (4) порядок формування майна (складеного капіталу); (5) органи управління; (6) порядок прийняття рішень органами управління; (7) порядок входу і виходу з господарства. Також у статуті можуть прописуватися інші положення, що не суперечать законодавству України. Членами ФГ є члени сім'ї і родичі в розумінні ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство».
2.	Сімейне ФГ - юридична особа	Членами такого ФГ виступають виключно члени однієї сім'ї в розумінні ст. 3 Сімейного Кодексу України. Ця юридична особа також діє на підставі статуту. Зміст останнього такий же, як і у ФГ - юридичних осіб з п.1 даної таблиці.
3.	Сімейне ФГ без створення юридичної особи	Створюється на базі ФОП. Членами такого ФГ є тільки ФОП і члени його сім'ї в розумінні ст. 3 Сімейного Кодексу України. Діяльність цих суб'єктів регулюється спеціальним договором між ФОП і членами його сім'ї. Договір можна вважати аналогом статуту. Цей документ обов'язково посвідчується нотаріально (ч. 2 ст. 8 Закону про ФГ) і повинен у собі містити (ч. 5 ст. 8 Закону про ФГ): (1) найменування господарства; (2) його місцезнаходження (адресу); (3) мету і види діяльності господарства; (4) порядок прийняття рішень і координації спільної діяльності членів господарства; (5) правовий режим спільного майна членів господарства; (6) порядок покриття витрат господарства; (7) порядок розподілу результатів (прибутку або збитків) діяльності господарства між його членами; (8) порядок входу в ФГ і виходу з нього; (9) трудові відносини членів господарства; (10) інші положення, що не суперечать чинному законодавству. Договір підписується ФОП, з одного боку, і членами сім'ї - фермерами - з іншого

*Не плутати цю форму ФГ з особистим селянським господарством (ОСГ). Діяльність ОСГ не є підприємницькою. Такі суб'єкти не потребують державної реєстрації.

Потрібно відмітити, що характерними *особливостями фермерських господарств* є переважно малі розміри, незначні за обсягом початковий капітал і площі земельних ділянок, опора на власні кошти, орієнтація на кон'юнктуру ринку, зосередження на випуску товарної продукції, комерційний розрахунок, ризик, підприємливість. Активізація фермерства створює сприятливі умови для розвитку малого сільського бізнесу.

Доцільно також зазначити, що фермерські господарства як мала форма підприємництва мають *переваги* порівняно з іншими формами аграрних підприємств, особливо великим виробництвом:

- висока мотивація та відповідальність фермера;
- орієнтація на збереження якості земельних ресурсів;

- максимізація якості продукції;
- відрізняються гнучкістю в господарській діяльності;
- швидкість і гнучкість реагування на потреби ринку;
- мають очевидну економію на внутрішньогосподарських перевезеннях і управлінських витратах у порівнянні з великими агроформуваннями;
- простота організаційної структури, яка сприяє підвищенню ефективності виробництва та досягненню певних соціальних цілей;
- відсутність плинності кадрів та інших кадрових проблем;
- прості в оформленні;

Але головна перевага ФГ над іншими формами господарювання полягає в тому, що основним мотивом трудової активності працівника в них є особистий інтерес фермера. Враховуючи, що фермерські господарства функціонують на засадах залучення переважно власної праці, специфіка мотиваційної системи працівників цієї підприємницької структури обумовлена тим, що основною причиною участі в економічній діяльності є не отримання доходів у вигляді заробітної плати, а максимізація грошових надходжень із зростання добробуту самого господарства і його членів як єдиної соціально-економічної спільноти.

Фермерське господарство – це сучасна форма організації сільськогосподарської діяльності, вільного підприємництва на землі, що здійснюється на принципах економічної вигоди. Воно базується на приватній (індивідуальній) власності на засоби виробництва, включаючи землю (частина коштів може перебувати в користуванні, в тому числі в оренді), і на дрібногруповій, переважно родинній, формі використання праці.

Характерними особливостями фермерських господарств є переважно малі розміри, незначні за обсягом початковий капітал і площі земельних ділянок, опора на власні кошти, орієнтація на кон'юнктуру ринку, зосередження на випуску товарної продукції, комерційний розрахунок, ризик, підприємливість.

За різних причин економічного та політичного характеру впродовж останніх років відбувалось скорочення кількості фермерських господарств (рис. 5.4.1). При цьому площа сільськогосподарських угідь у їх користуванні в 2020 р. збільшилась на 10,9 % та 123,3 % відповідно до 2015 та 2000 років.

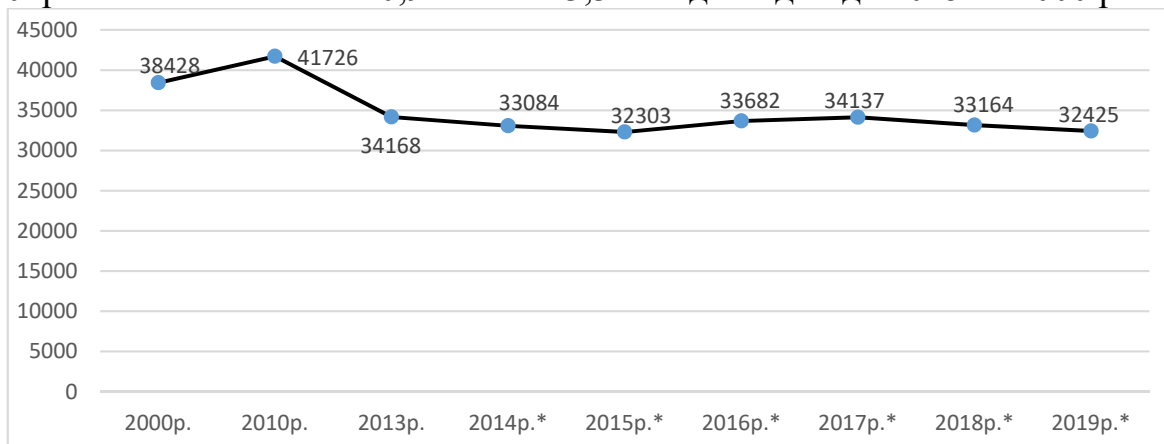

Рис. 5.4.1. Кількість фермерських господарств за ЄДРПОУ станом на 1 січня в 2013-2021 рр.

*Без урахування тимчасово окупованих територій

З рис. 5.4.1 видно, що станом на 1 січня 2020 року в аграрному секторі нараховувалося 32452 фермерських господарств. Їх питома вага в загальній кількості економічно активних сільськогосподарських підприємств становить 67 %. Найбільша чисельність фермерських господарств, що здійснювали сільськогосподарську діяльність знаходиться в Дніпропетровській (3115), Миколаївській (3065) та Одеській (3081) областях.

Проте виробничий та соціальний потенціал фермерських господарств залишається нереалізованим. Рівень технічного оснащення, показники ефективності (зокрема – врожайність) здебільшого є значно нижчими порівняно із середніми та великими підприємствами.

Незважаючи на значну кількість фермерських господарств, їх частка у загальній структурі виробництва продукції сільського господарства є незначною – найбільше значення даного показника визначено у 2019 р. – 11,6 % (табл. 5.4.2).

Таблиця 5.4.2

**Виробництво сільськогосподарської продукції
в постійних цінах 2016 р., млн грн**

Показник	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.	2020р. у % до 2015р.
Господарства усіх категорій							
Продукція сільського господарства	596832,8	634433,1	620475,6	671294,0	680982,4	612121,5	102,6
в т. ч.: продукція рослинництва	453016,9	494461,9	480157,0	529347,5	538705,6	473377,0	104,5
продукція тваринництва	143815,9	139971,2	140318,6	141946,5	142276,8	138744,5	96,5
Фермерські господарства							
Продукція сільського господарства	55009,4	64306,1	63277,2	73181,7	79053,0	65771,8	119,6
в т. ч.: продукція рослинництва	52312,9	61528,1	60491,7	70214,1	75809,2	62295,1	119,1
продукція тваринництва	2696,5	2778,0	2785,5	2967,6	3243,8	3476,7	128,9
Частка фермерських господарств у загальному виробництві, %:	9,2	10,3	10,2	10,9	11,6	10,7	+1,5 вп
в т. ч.: продукція рослинництва	11,5	12,4	112,6	13,3	14,1	13,2	+1,7 вп
продукція тваринництва	1,9	2,0	2,0	2,1	2,3	2,5	+0,6 вп

За період з 2015 р. по 2020 р. частка фермерських господарств у загальному виробництві сільськогосподарської продукції незначно збільшилась із 9,2 до 10,7 %, в тому числі: продукції рослинництва з 11,5 до 13,2 %, тваринництва – з 1,9 до 2,5 %. При цьому частка продукції галузі рослинництва в загальному

обсязі сільськогосподарської продукції виробленої фермерськими господарствами становить понад 95 %.

Неоднозначним є і внесок фермерських господарств у валове виробництво окремих видів сільськогосподарської продукції (табл. 5.4.3).

Таблиця 5.4.3

Виробництво сільськогосподарської продукції
в постійних цінах 2016 р., млн грн

Показник	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.	2020р. +,- до 2015р.
Зернові та зернобобові культури	12,7	13,4	14,0	14,4	15,3	14,9	+2,2
Буряк цукровий	6,0	6,9	7,4	6,9	4,5	4,6	-1,4
Соняшник	19,4	19,4	19,3	19,8	20,3	18,8	-0,6
Картопля	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	-0,1
Овочі	3,1	3,2	2,9	2,7	3,0	3,0	-0,1
Плоди та ягоди	3,2	4,8	3,7	5,3	4,7	4,5	+1,3
М'ясо (у забійній масі)	2,3	2,4	2,5	2,5	2,8	3,1	+0,8
Молоко	1,7	1,8	1,9	2,0	2,2	2,4	+0,7
Яйця	0,4	0,6	0,6	0,7	0,8	0,8	+0,4

Аналізуючи дані табл. 5.4.3 можна стверджувати, що більшість фермерських господарств спеціалізуються на виробництві продукції зернових та соняшнику, частка яких у фермерських господарствах є досить значною і має загальну тенденцію до зростання (за виключенням 2020 року). Внесок фермерських господарств у виробництво картоплі, овочів, плодів та ягід і, особливо, продукції тваринництва є незначним.

Незважаючи на незначну роль фермерських господарств у загальному виробництві сільськогосподарської продукції відзначаємо їх важливі соціальні функції. Адже вони забезпечують сільське населення робочими місцями, сприяють розвитку соціальної інфраструктури.

Як бачимо, значення фермерських господарств в аграрному секторі України є незначним, особливо порівнюючи розвиток фермерства в Європі та США.

Серед основних проблем функціонування фермерських господарств, що вимагають вирішення, можна виділити:

- відставання від сучасних тенденцій запровадження інноваційних технологій ведення сільського господарства (нові технології та технічне забезпечення є недоступним для більшості фермерів через їх високу вартість, брак власних обігових коштів та високу вартість кредитних ресурсів);

- відсутність стартового капіталу, на основі якого можна було б побудувати ефективне виробництво;

- низькі ціни реалізації сільськогосподарської продукції по відношенню до цін на продукцію інших галузей;

- неможливість постійного збуту виробленої продукції;

- інфляція і зростання цін на засоби виробництва, мінеральні добрива, енергоносії;
- недостатній рівень забезпеченості власними оборотними засобами;
- недосконалість механізму довгострокового кредитування та оподаткування фермерських господарств;
- обмеженість розмірів земельних масивів для ведення ефективного господарювання;
- недостатню державну підтримку фермерських господарств тощо.

Досвід США та ЄС дає приклади формування ефективної інституційної основи державної аграрної політики, забезпечення її прозорості, передбачуваності, стабільності й гнучкості.

Наприклад, Польща, маючи на старті ті ж проблеми, що й Україна, швидко запровадила передовий досвід, виростила свого одноосібника до потужного фермера-виробника, що вже дає 65 % усієї сільгосппродукції та більше половини ВВП – саме з продажу продовольства. Польща, як і більшість нових країн-учасниць ЄС, застосовує спрощену систему прямих виплат, а також проводить державну підтримку у вигляді додаткових платежів, серед яких:

- Підтримка для молодих аграріїв. Вона спрямовується молодим (до 40 років) людям, які тільки почали працювати у сільському господарстві, або тим, які вже мають нещодавно започатковану (до 5 років) власну невеличку аграрну справу.

- Підтримка виробника. Кошти надаються господарствам, які вирощують або виробляють певні види продукції, наприклад: рис, гречку, молоко та молочні продукти, насіння, телятину, оливкову олію, хміль, цикорій, фрукти, овочі й ін.

- Підтримка для дрібних господарств. Невелика для Євросоюзу сума до 1250 євро стимулює розвиток мікроферм.

Польські аграрії, як і німецькі, також можуть розраховувати на допомогу від держави і за завдану шкоду в результаті стихійних лиха чи інших зовнішніх факторів.

Основними напрямками забезпечення продовольчої безпеки США є програма підтримки фермерів «Стабілізація доходів фермерів», до її складу входять програми: «Державна програма підтримки цін», «Страхування врожаю», «Сільськогосподарський кредит». Рівень підтримки аграрних цін сягає 50 %, а 21 % доходів фермерів складають прямі субсидії держави. Окрім того, значні обсяги фінансових ресурсів у США спрямовуються на закупівлю надлишків сільськогосподарської продукції у фермерів з метою утримання закупівельних цін і гарантування дохідності виробників сільськогосподарської продукції.

Як підтримку розвитку фермерства в Україні, у 2017 році Урядом було затверджено Концепцію розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 рр., спрямовану виключно на підтримку фермерських господарств із площею не більше 100 гектарів. Такий

підхід мав би охопити державною фінансовою підтримкою близько 70 % загальної кількості фермерських господарств

Слід зазначити, що у 2021 р. рівень державних видатків на підтримку аграрного сектору України склав 4665 млн. грн, з них лише 120,79 млн. грн виділено на програму фінансової підтримки розвитку фермерських господарств, що становить 2,6 % загальної суми фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

В ринкових умовах дрібним фермерським господарствам складно конкурувати на розвинених аграрних ринках, до яких належить ринок зерна та олійного насіння. Фермери мають невеликі товарні партії продукції, не поодинокі випадки реалізації продукції з поля, без необхідної доробки та доведення до вимог державних стандартів. Тож ціна на таку продукцію є значно нижчою від існуючої на ринку, що відображається на кінцевих результатах діяльності.

Враховуючи, зазначені проблеми функціонування фермерських господарств в Україні та з метою подальшої розбудови системи фермерських господарств необхідно:

- всебічне стимулювання розвитку кооперації на селі;
- запровадження системи знижених ставок орендної плати для новостворених підприємств та підприємств, що займаються інноваційною діяльністю;
- поліпшення умов кредитування та залучення фінансових ресурсів через систему аграрних розписок, пільгове кредитування фермерів банківськими установами;
- державні програми виділення цільових коштів для придбання техніки, обладнання, будівництва виробничих та обслуговуючих об'єктів.

Стратегічний розвиток фермерства має відбуватись на умовах інтеграції (вертикальної або горизонтальної) та кооперування, що дозволить вирішити ряд проблем виробничого та маркетингового характеру щодо ресурсного забезпечення, зниження витрат і підвищення ефективності діяльності фермерських господарств. Така стратегія забезпечить створення конкурентоспроможних об'єднань, здатних в ринкових умовах конкурувати з великими підприємствами та агрохолдингами.

5.5. Домогосподарства та їх роль у виробництві сільськогосподарської продукції

Крім розглянутих вище форм господарювання в аграрному секторі важливу роль у виробництві сільськогосподарської продукції відіграють особисті селянські господарства (домогосподарства).

Господарства населення є первинною формою організації виробництва сільськогосподарської продукції, зайнятості селян і джерелом додаткових (а подекуди й єдиних) доходів, котрі забезпечують повне задоволення матеріальних, житлових, культурно-побутових потреб сільських сімей.

Особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства не відноситься до підприємницької діяльності.

Для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2 гектарів, передані фізичним особам у власність або оренду в порядку, встановленому законом.

Розмір земельної ділянки особистого селянського господарства може бути збільшений у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її успадкування членами особистого селянського господарства. У разі виходу з особистого селянського господарства кожен його член має право на виділення належної йому земельної ділянки.

Протягом останніх років зростає частка господарств населення в загальному обсязі виробництва продукції сільського господарства. Наприклад, питома вага господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції всіх категорій господарств зросла з 27,5 % в 1990 р. до 45 % в 2019 р. Станом на кінець 2019 року працює 4,1 млн особистих селянських господарств, 20 % із яких виробляють товарну продукцію та є потенційними фермерськими господарствами.

Особисті господарства громадян виробляють сільськогосподарську продукцію (як для задоволення власних потреб, так і для продажу) на відведених їм у власність чи користування земельних ділянках. ОСГ зайняті у виробництві більш трудомістких та менш рентабельних галузей і забезпечують значну частку у виробництві окремих видів продукції (рис. 5.5.1).

Рис. 5.5.1. Частка у виробництві сільськогосподарської продукції особистих селянських господарствах за 2019 рік

Отже, господарства населення не тільки забезпечують особисті потреби у продуктах харчування, а й реалізують значну частину виробленої продукції, тобто змінюють натуральну форму виробництва на товарну.

У вітчизняній аграрній літературі і практиці відсутня єдність щодо сутності, організації господарств населення і перспектив їх розвитку. Загалом можна виділити три підходи до цієї проблеми:

1. Існування господарств населення є необхідною умовою формування ринкової економіки на селі, що вимагає їх розвитку;
2. Недоцільність формування таких господарств на селі у зв'язку з їх низькою ефективністю;
3. Зміна і впорядкування процесу організації та розвитку на основі формування відповідного механізму.

Розгляд значення господарств населення, визначається тим, що суттєво відрізняється від сучасного аграрного виробництва (основні відмінності наведені в табл. 5.5.1).

Таблиця 5.5.1

Основні відмінності особистого господарства населення та приватного аграрного підприємства

Характеристика	Господарства населення	Аграрне підприємство
Функції власника	Поєднання функцій власника, користувачів і працівників	Поєднання функцій власника, розподіл функцій користувачів і працівників
Управління з врахуванням	Потреб господарства, сім'ї, середовища та ін.	Фінансових пропозицій, зростання виробництва та прибуток підприємства
Власність	Приватна	Приватна, оренда землі, концентрація виробництва
Спеціалізація	Багатогалузеве	Спеціалізоване чи багатогалузеве
Ринок	Відкритий	Контрольований
Використання техніки (мета)	Підвищення продуктивності праці, скорочення термінів обробітку	Інтенсифікація виробництва, використання інновацій
Виробництво	Згідно з природним процесом вегетації і циклу життя тварин	Прагнення до незалежності від природних процесів
Сільське господарство	Як спосіб життя із одержанням певних додаткових фінансових доходів	Як комерційна діяльність

Дослідження вчених НААН вказують, що тільки 1 % сільських жителів мають зареєстрований малий або середній бізнес, 10 % особистих селянських господарств – товарну спрямованість виробництва, решта 89 % сільських домогосподарств працюють на присадибних ділянках з метою самозабезпечення продуктами харчування. Тому праця на землі напряму чи опосередковано була, є і буде виступати основним джерелом їхніх доходів. А створення додаткових робочих місць, розвиток дрібного підприємництва на селі повинно стати особливим завданням державної аграрної політики.

5.6. Сільськогосподарські кооперативи як особлива форма підприємництва в аграрному секторі

Для забезпечення сталого розвитку сільських територій у сучасних умовах господарювання необхідно створення сприятливих соціально-економічних і організаційно-правових умов, що може бути досягнуто реалізацією кооперативної ідеї. Світова практика демонструє результативність економічної, соціальної і екологічної функцій кооперації.

За підрахунками Організації Об'єднаних Націй, близько 3 млрд людей, регулярно користуються послугами та продукцією кооперативів, некомерційних господарських організацій, створених для задоволення економічних, соціальних та культурних потреб. Членами цих об'єднань на початку XXI ст. було близько 800 млн жителів Землі. Стан розвитку сільських територій є наслідком неефективного функціонування аграрного виробництва та відсутності кооперативного руху. Натепер у структурі аграрного виробництва спостерігається подальша концентрація земель в агрохолдингах, які спеціалізуються на вирощуванні високорентабельних культур зернової та олійної груп, створюючи загрози і ризики для навколишнього середовища, існуючої інфраструктури. Одночасно прибутки великого аграрного бізнесу не сприяють соціально-економічному розвитку сільських територій, не виступають джерелом наповнення бюджету громад, не створюють робочі місця та не розвивають інфраструктуру.

Розвиток кооперації в Україні може одночасно використовувати переваги великого товарного виробництва, враховуючи інтереси сільських товаровиробників, сприяти відродженню сільських територій. В умовах територіальної реформи кооперація може сприяти становленню реформованих громад, а відтак покращенню рівня життя сільських жителів та розвитку сільських територій в контексті самодостатності, зміцнюючи потенціал малих і середніх виробників. Кооперативи здебільшого виробляють трудомістку «нішеву» продукцію, їх діяльність відбувається на сільській території, що забезпечує соціально-економічний розвиток місцевих громад.

Будь-яка господарська діяльність буде ефективною, якщо використовувати всі фактори і резерви її організації. В умовах загострення конкуренції на аграрному ринку кооперація має потенціал у вирішенні проблем реалізації продукції в разі об'єднання особистих селянських, фермерських господарств та фізичних осіб – сільськогосподарських товаровиробників в кооперативи.

У нинішніх умовах основним джерелом зайнятості, доходу, соціального стану, передусім, мешканців сільських територій є особисті селянські, фермерські господарства та фізичні особи – сільськогосподарські товаровиробники, кількість яких є значною.

За безпосередньою їх участю може формуватися кооперативний сегмент аграрного ринку. Це дозволить їм уможливити виробництво якіснішої продукції в більших товарних обсягах, що полегшить її реалізацію, дасть можливість отримати доступ до державної підтримки та недержавних джерел фінансування.

Інтеграція малих особистих селянських і фермерських господарств у кооперативні організації сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки держави, особливо у галузях садівництва, виноградарства, плодівництва й овочівництва, вирощування декоративних, лікарських, ефіроолійних та інших малопоширених культур.

У кооперативах є більше передумов для випуску органічної продукції рослинництва й тваринництва попит на яку зростає на вітчизняному та світовому ринках, при оптимальному їх поєднанні у збалансованій системі сільськогосподарського виробництва.

Розвиток кооперації, сприятиме активному розвитку сільських територій та підвищенню рівня і якості життя сільського населення в цілому.

Кооперація несе в собі великий потенціал адаптації виробників до постійно мінливих економічних умов.

Кооперативи в центрі розвитку ставлять людину, її практичні потреби та інтереси, вирішують не тільки пріоритети майбутнього, а й щоденні та практичні справи. Крім того, вони відбудовують інфраструктуру, яка потрібна їхнім членам та родинам.

У сучасних умовах розвиток кооперації значною мірою визначається характером соціально-економічного розвитку сільських територій. Кількість приватних власників, структура землекористування, розмір земельних ділянок, які є у власності господарюючих суб'єктів і домогосподарств, визначають потенціал розвитку кооперації на сільських територіях. Він тим вищий чим меншими є розміри земельних ділянок, на яких ведеться сільськогосподарське виробництво. Сільськогосподарська кооперація несе потенціал нарощування виробничої та збутової потужності селянських домогосподарств, підвищення конкурентоспроможності дрібних селянських ферм, а відтак і на підвищення ефективності використання соціально-економічного потенціалу сільських територій. Обсяги виробництва і збуту сільськогосподарської продукції, засвідчують що господарства населення не повною мірою використовують свій економічний потенціал, оскільки за товарними обсягами та якістю неспроможні конкурувати з агрохолдингами. Як правило, це не експортно-орієнтована продукція, логістика зберігання її є недостатньою, а виробництво вимагає значних трудових затрат.

Найбільш поширеною формою кооперації є **кооператив** – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування.

Сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажом продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів

виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування

В структурі організаційно-правових форм господарювання питома вага кооперативів становить 25 %, в яких частка сільськогосподарських становить лише 8,7 % (рис. 5.6.1).

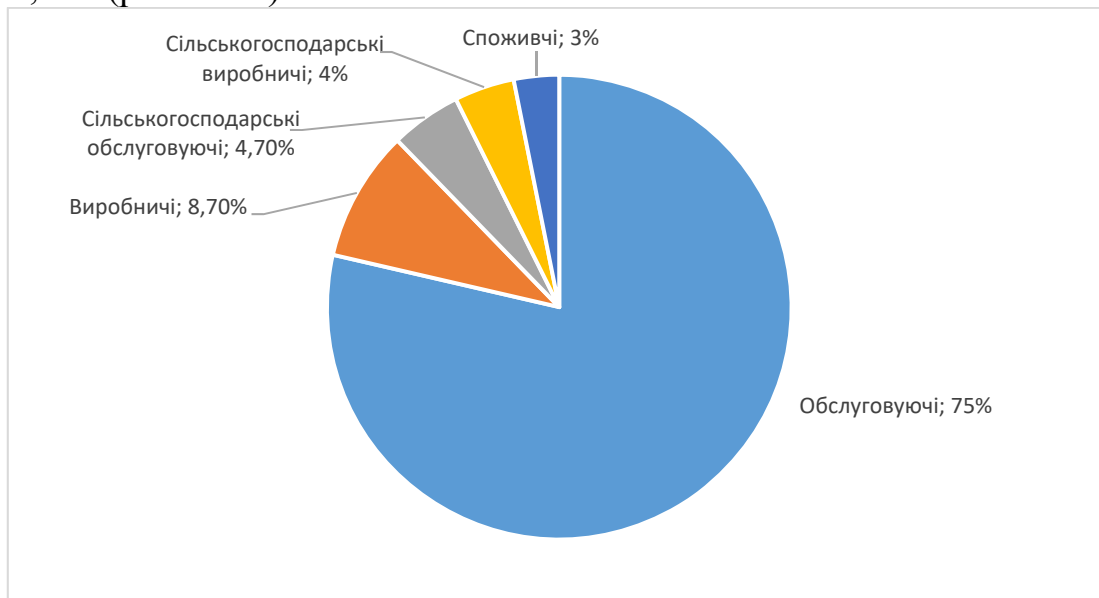

Рис. 5.6.1. Структура організаційно-правових форм господарювання станом на 2019 р..

Виробничий кооператив – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку.

Обслуговуючий кооператив – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для надання послуг переважно членам кооперативу, а також іншим особам з метою провадження їх господарської діяльності. Обслуговуючі кооперативи надають послуги іншим особам в обсягах, що не перевищують 20 відсотків загального обороту кооперативу.

Споживчий кооператив (споживче товариство) – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для організації торговельного обслуговування, заготівель сільськогосподарської продукції, сировини, виробництва продукції та надання інших послуг з метою задоволення споживчих потреб його членів.

Основні принципи кооперації:

- добровільності вступу та безперешкодного виходу з кооперативної організації;
- соціальної справедливості, взаємодопомоги та співробітництва;
- рівного права голосу під час прийняття рішень (один член кооперативу - один голос);

- вільного вибору напрямів і видів діяльності;
- демократичного контролю за діяльністю кооперативних організацій та їх посадових осіб з боку членів кооперативних організацій;
- безпосередньої участі членів кооперативної організації у її діяльності.

Законодавство України передбачає поділ сільськогосподарських кооперативів за типами на виробничі та обслуговуючі. За даними Державної служби статистики України, станом на початок 2020 року у державі зареєстровано 1207 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та 1005 сільськогосподарських виробничих кооперативів.

Сільськогосподарський виробничий кооператив – юридична особа, утворена шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва з метою одержання прибутку.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – кооператив, створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» поділяє обслуговуючі кооперативи, залежно від видів діяльності, на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та багатофункціональні (табл. 5.6.1).

Таблиця 5.6.1

Класифікація сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів

Вид кооперативу	Призначення кооперативу
Переробні сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи	Надають послуги з переробки сільськогосподарської сировини, що виробляється членами таких кооперативів (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів з льону, луб'яних культур, лісо- і пиломатеріалів тощо)
Заготівельно-збутові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи	здійснюють, зокрема, заготівлю, зберігання, передпродажну обробку та продаж продукції, виробленої членами таких кооперативів, надають їм маркетингові послуги.
Постачальницькі сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи	утворюються з метою закупівлі та постачання членам таких кооперативів засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, виготовлення сировини, матеріалів та постачання їх членам кооперативу
Сервісні обслуговуючі кооперативи	надають своїм членам й інші послуги, зокрема технологічні, транспортні, меліоративні, ремонтні, будівельні, з ветеринарного обслуговування тварин і племінної роботи, бухгалтерського обліку і аудиту, науково-консультаційного обслуговування.
Багатофункціональні обслуговуючі кооперативи	Поєднують кілька видів діяльності та напрямів спеціалізації

Оцінювання динаміки розвитку та особливостей функціонування сільськогосподарських кооперативів в Україні достатньо складне. В цілому відбулось зменшення їх кількості на 1125 одиниць з 2014 року. Кількість сільськогосподарських виробничих кооперативів, за даними ЄДРПОУ за період з 2011 по 2019 рік зменшилась з 1297 до 1005, натомість зросло число сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів з 808 до 1207. Однак вказана кількість сільськогосподарських кооперативів не означає їх повноцінного функціонування, «zareєстровані» не означає фактично функціонуючі, що в значній мірі обумовлено особливостями вітчизняного законодавства. Так, кількість сільськогосподарських кооперативів в Україні на 2018 р. – близько 1001, хоча реально діючих дуже мало, аналітики вказують на 775 одиниць.

Зокрема, за оперативними даними структурних підрозділів агропромислового розвитку облдержадміністрацій кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (далі – СОК) в Україні станом на 01.01.2019 року становить 1097 одиниць. Протягом 2010-2016 рр. їх кількість зросла на 448 одиниць.

Із загальної кількості zareєстрованих СОК реально здійснюють господарську діяльність лише 589 одиниць, тобто 54 %.

У загальній кількості кооперативів, що здійснюють діяльність по 26 % займають молочарські кооперативи, і кооперативи з обробітку землі та збирання врожаю – їх в Україні працює 151 і 152 кооперативи відповідно. 23 % діючих кооперативів (141 кооператив) займаються наданням інших послуг. Частка у 13 % належить плодоовочевим кооперативам, яких в Україні працює 76. І по 6 % доводиться на зернові та м'ясні кооперативи, яких діє 35 і 34 кооперативи відповідно (рис. 5.6.2).

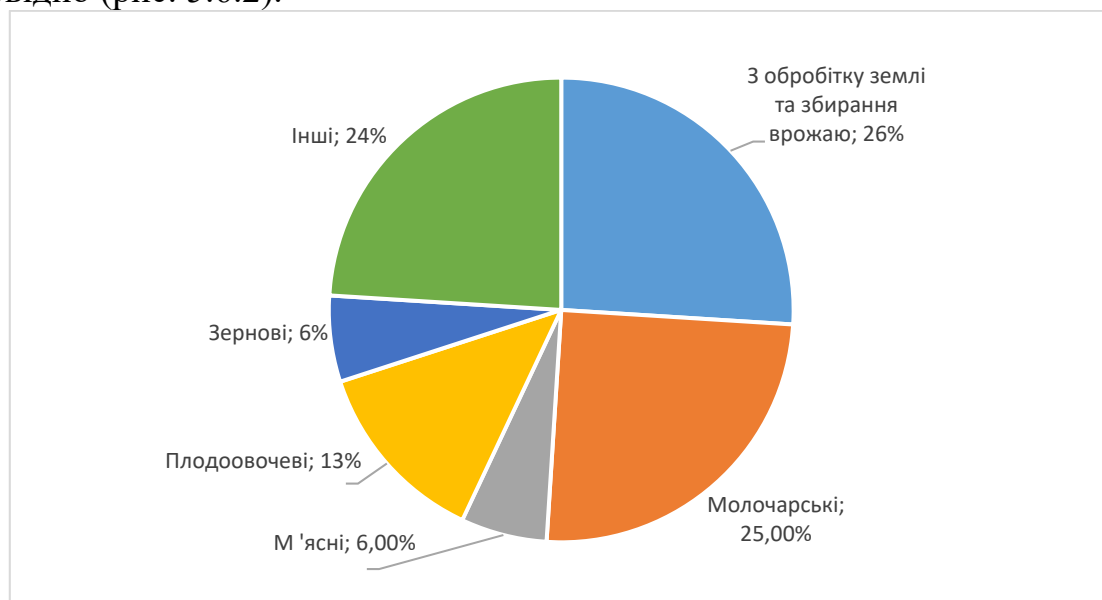

Рис. 5.6.2. Структура сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні за напрямками діяльності станом на 1 січня 2019 року

За видами діяльності 589 діючих СОК розподілились на наступні частки: половина з діючих кооперативів 298 є багатофункціональними; чверть – 149 кооперативів займається заготівельно-збутовою діяльністю; 4 % – 25 кооперативів займаються переробкою; 3 % – 16 кооперативів є постачальницькими; 17 % – 101 кооператив надає інші послуги.

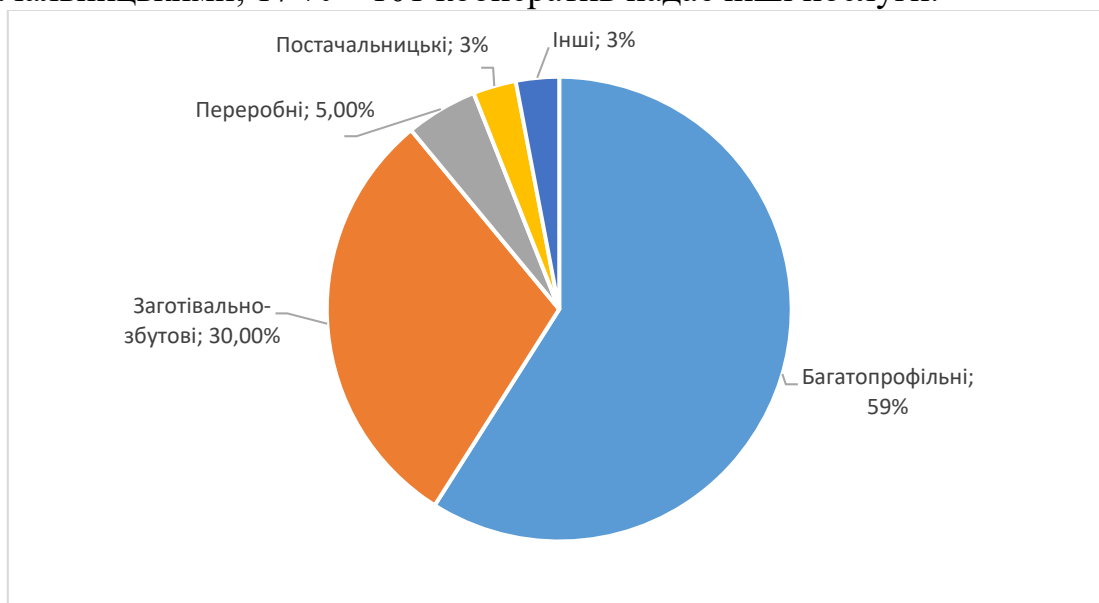

Рис. 5.6.3. Структура сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні за видами діяльності станом на 1 січня 2019 року

Цими кооперативами станом на 01.01.2019 року об'єднано 24,8 тис. осіб, створено на селі 1636 постійних робочих місць, які утримують 21758 голів ВРХ, з яких: 16953 голови корів та 4188 – голів свиней, реалізовано 48,7 тис. т молока, 2,8 тис. т зерна, 0,2 тис. т м'яса, 3,2 тис. т плодоовочевої продукції, сплачено податків та зборів на суму 13981,6 тис. грн.

Кооперативи є потужним методом розвитку та підтримки сільськогосподарської галузі в багатьох країнах світу. Аграрні кооперативи не є новиною для України. Варто нагадати, що ще у середині ХІХ Фрідріх Райффайзен створив першу касу взаємодопомоги, чим започаткував сільську споживчу кооперацію. Кредитні каси «райффайзенки» працювали і у великих селах Західної України: на кінець 1937 р. їх уже налічувалося 543. Керівним органом кредитних кооперативів Західної України був «Центробанк» - кредитний кооператив другого ступеня. Його членами були, в основному, кооперативи. «Центробанк» поступово перетворювався на центральну касу української кооперації, фінансував закупівельно-збутову, молочарську кооперацію тощо.

У глобальному масштабі до кооперації наразі залучено майже 1 млрд. людей - фактично, це кожний сьомий мешканець планети. Членами Міжнародного кооперативного альянсу є 292 організації з 95 країн світу. Загальний оборот кооперативних підприємств становить \$2,2 трлн, а ще вони є роботодавцями для більш ніж 250 млн. людей.

Доля кооперації в збуті сільськогосподарської продукції в Японії складає 90 %. У Канаді 40 % населення мають членство мінімум в одному кооперативі. А у Новій Зеландії кооперативи виробляють 95 % усієї молочної продукції.

На аграрному ринку ЄС частка сільськогосподарських кооперативів складає 40-50%, а в окремих державах та секторах доходить до 70 %. Обсяг річного обороту 10 найбільших фермерських кооперативів в ЄС складає понад 93 мільярди доларів, що майже дорівнює річному ВВП України .

Загалом, аналізуючи розвиток кооперативного руху у провідних країнах світу (США, Канада, Корея, Китай, країни ЄС), слід відзначити наступне:

- 80% сільськогосподарської продукції Скандинавії, 65 % – Нідерландів, 52 % – Німеччини, Іспанії, Франції знаходять збут продукції через сільськогосподарську кооперацію;

- у США кооперація – це переробка молока 82 %, збут продукції – 30 %, виробництво цукру – 51,0%, оптові ринки худоби – 40,0%, постачання добрив – 45 %, пального – 44 %;

- кооперативи Китаю та Японії реалізують на внутрішньому та зовнішньому ринках понад 90 % сільськогосподарської продукції;

- питома вага кооперативів у молочарському бізнесі усіх країн Європейського союзу перевищує 50 % (табл. 5.6.2).

Таблиця 5.6 2

Питома вага кооперативів
у молочарському бізнесі країн Європейського Союзу, %

Країна	Питома вага, %	Країна	Питома вага, %
Австрія	90,0	Люксембург	80,0
Бельгія	50,0	Нідерланди	82,0
Великобританія	98,0	Німеччина	55,0–60,0
Швеція	99,0	Португалія	83,0-90,0
Данія	93,0	Фінляндія	94,0
Ірландія	100,0	Франція	49,0

В Україні кооперативи забезпечують менше 1 % продовольчого ринку. До кооперації долучено не більше 0,3 % сільського населення, тоді як в Італії цей показник сягає 20 %, у Польщі – 27%, у Франції – 40 % (у Франції 75 % усіх фермерських господарств згуртовані в кооперативи, що й визначає їхню провідну роль на ринку збуту продукції).

Що стосується європейських країн, то, наприклад, аграрні кооперативи Франції мають другу найбільшу в світі систему банківських і кредитних установ – Credit Agricole.

Цукровий завод Cristal Union – це кооператив, який охоплює 8 заводів, розміщених у бурякових зонах Франції, які щорічно виробляють 700 тис. т цукру, 1,6 мли. гектолітрів харчового спирту та 1,5 мли. гектолітрів паливного етанолу. У кооператив Cristal Union входять 6000 тис. фермерів (понад 6000 тис. фермерів).

Така кооперативна форма співпраці дає можливість заводам безперервно отримувати сировину за цінами, дещо нижчими від ринкових (цукровий буряк 25-30 євро за тонну, пшеницю 150-160 євро за тонну). А фермери мають позбавлені проблеми пошуку місць збуту, мають гарантований збут своєї продукції і вчасно отримують кошти за вирощену продукцію.

Найбільший європейський молочний кооператив сьогодні – Friesland Campina, членами якого є понад 14 тис. фермерів Голландії, Бельгії та Німеччини, він має обіг 10,3 млрд. євро. Цей кооператив забезпечений потужною матеріально-технічною базою для збирання, зберігання і переробки молока, має повний цикл виробництва і збуту продукції, яку реалізує значній кількості споживачів.

Аналізуючи досвід інших країн, слід зазначити, що кооперація допомогла і Китаю, і Кореї за кілька років подолати бідність і вийти на рівень країн, які найбільш стрімко розвиваються. Сьогодні кооперативи Китаю та Японії реалізують на внутрішньому і зовнішньому ринках понад 90 % виробленої сільськогосподарської продукції.

У Нідерландах, як відомо, аграрна галузь – одна з найефективніших у світі. І це завдяки тому, що понад 100 тис. фермерських господарств об'єднані в кооперативи. їхні інтереси обслуговують провідні університети. Кооперативи інвестують у виведення перспективних сортів, створення технологій, розробку нового ефективного обладнання. Знамениті голландські квіти – це теж продукт роботи кооперативів.

Фактори, що спонукають сільськогосподарських товаровиробників до кооперування представлено на рис. 5.6.4.

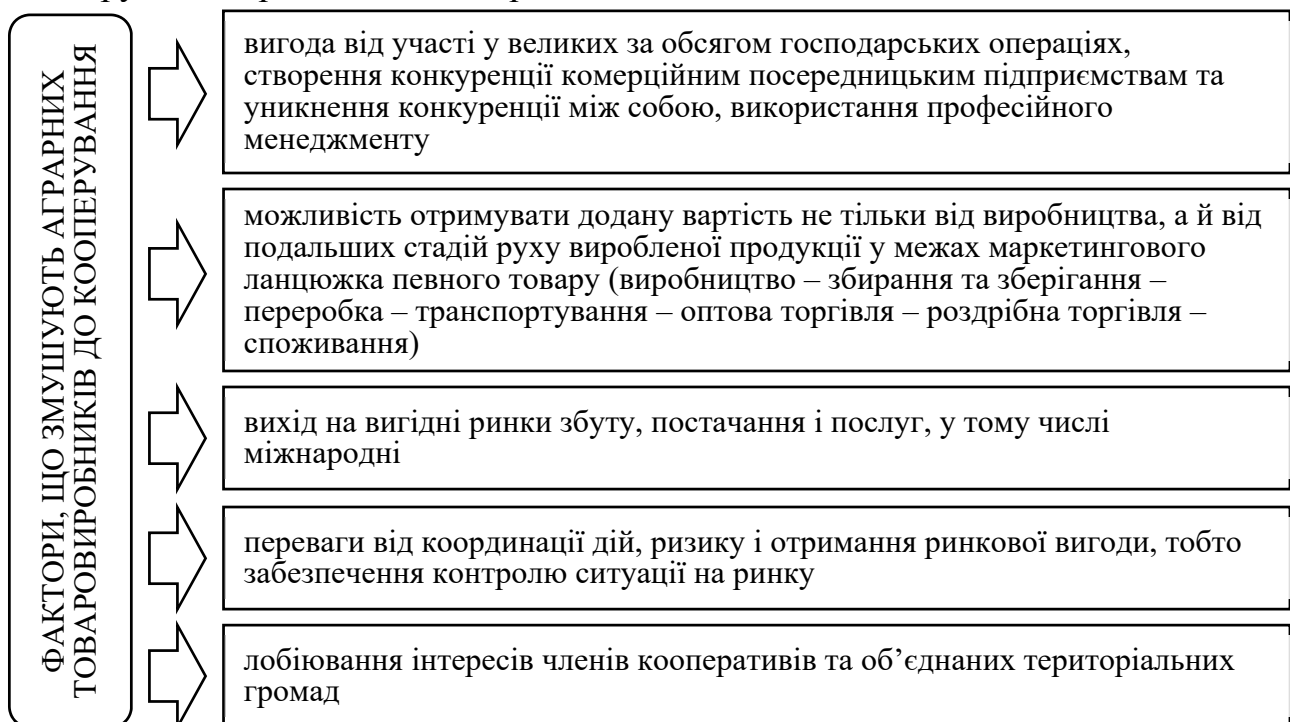

Рис. 5.6.4. Фактори, що спонукають аграрних товаровиробників до кооперування

Саме формування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів набуває нині важливого значення в аграрному секторі економіки України, оскільки в обслуговуючій кооперації зацікавлені саме невеликі фермерські та особисті селянські господарства. Слід зауважити, що кооперування є також доцільним серед приватних підприємств, які мають схожий матеріально-технічний стан, спільні господарські проблеми та однакову мотивацію вступу до кооперативу.

Окрім того, сільськогосподарська обслуговуюча кооперація – це:

- підвищення ефективності аграрного виробництва завдяки оптимізації витрат товаровиробників на придбання засобів виробництва, проведення окремих технологічних операцій, здійснення маркетингових досліджень, а також збільшення прибутку від реалізації продукції;

- розширення доступу сільськогосподарських товаровиробників, особливо особистих селянських та фермерських господарств до агросервісних послуг;

- удосконалення для аграрних товаровиробників процесу реалізації продукції, більш ефективне використання каналів збуту, досягнення стійких позицій на ринку та їх пристосування за допомогою сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до умов ринкової економіки;

- створення додаткових робочих місць у сільській місцевості, покращення соціального захисту сільського населення, підвищення рівня життя на селі;

- доступ до знань та досвіду, а також лобіювання інтересів членів кооперативів.

Можна виділити декілька факторів, які впливають на сільське господарство та рівень життя сільського населення, негативний вплив яких можуть мінімізувати сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи:

1. Слабка організація аграрного сектору: процесу розвитку приватного фермерства перешкоджає безліч різних проблем, особливо це стосується дрібних і середніх товаровиробників – невеликих фермерських та особистих селянських господарств.

2. Підвищення цін на постачання засобів виробництва і техніки: умови, що пропонуються найчастіше не вигідні виробникам; ринок характеризується недостатньою прозорістю і конкуренцією.

3. Переробні підприємства як і раніше залишаються монополістами: умови оплати і рівень цін, що вони пропонують, найчастіше не вигідні товаровиробникам, внаслідок цього останні уникають співпраці з переробними підприємствами. Як наслідок, обсяги виробництва знижуються, а переробні підприємства відчувають нестачу сировини, яку компенсують за рахунок імпорту.

4. Сільськогосподарська техніка не пристосована до невеликих земельних ділянок у фермерських та особистих селянських господарствах. Фермери, в зв'язку з скрутним фінансовим становищем, не можуть собі дозволити придбати ті види сільськогосподарської техніки, яка їм вкрай необхідна.

Сільськогосподарську обслуговуючу кооперацію слід розглядати як механізм самоорганізації сільських товаровиробників, а також як своєрідний

механізм захисту селянських та дрібнотоварних фермерських господарств від недобросовісних посередницьких структур та економічної залежності від них.

Отже, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи у сучасних умовах є інструментом підвищення реалізації потенціалу сільських територій, тому держава зацікавлена в їх розвитку. Однак для кожного з типів кооперативів у законодавстві передбачені обмеження, які не дають можливість жодному з них реалізувати переваги об'єднання, а значить реалізувати свій потенціал.

Виробничі кооперативи як підприємства, які створюються і працюють з метою одержання прибутку, можуть об'єднувати лише фізичних осіб і на засадах їх обов'язкової трудової участі у діяльності кооперативу, а відтак навіть фермерські господарства, які набули статусу юридичної особи, формально не можуть стати членами виробничого кооперативу. Вони передбачають об'єднання домогосподарств, які переважно мають невелику площі земельних ділянок і утримують невелике поголів'я, і відповідно ресурсний потенціал у кооперативу завідомо буде незначним.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи (СОК), відповідно до законодавства, діють як неприбуткові організації і мають обмеження на рівні кооперативного та податкового законодавств. СОК не може набувати у власність продукцію, вироблену своїми членами, і може реалізовувати її виключно за договорами комісії, що унеможливує формування великих партій продукції, для реалізації їх за вищою ціною за рахунок масштабу виробництва, а відтак неможлива і переробка кооперативом такої продукції та створення продукції з вищою доданою вартістю. Порушується відповідно і повнота відносин з трейдерами, переробниками. Послуги кооператив може надавати виключно своїм членам, що обмежує його у диверсифікації діяльності та залученні нових членів. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив не має можливості сформувати власний капітал за рахунок пайових внесків своїх членів і вони не можуть отримувати пайові виплати на внесені ними паї та повернути їх у разі виходу з кооперативу чи його ліквідації. Ці законодавчі обмеження стримують реалізацію потенціалу закладеного в сільськогосподарській кооперації.

Базисом розвитку кооперації має бути поєднання ефективної фінансової бізнес-моделі та соціальної моделі, що і забезпечить розвиток села та сільських територій. Держава обирає концепцію розвитку – розвиток сільського господарства чи розвиток села та сільських територій. Кооперація може стало розвиватися лише у випадку, якщо стане пріоритетом державної аграрної політики, а найпотужнішим інструментом впливу держави на кооперативні відносини є законодавство.

Законодавчо діяльності сільськогосподарських кооперативів врегульовують Закони України «Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про споживчу кооперацію», Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах», Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки».

Як інструмент розвитку села та сільських територій, сільськогосподарська кооперація потребує державної підтримки через створення умов для успішної реалізації кооперативної ідеї в селі, розширення державних програми підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації із додатковим залученням інших фінансових можливостей не державних фондів.

Державна підтримка розвитку сільськогосподарської кооперації окреслена в Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки. Вона спрямована виключно на підтримку фермерських господарств із площею не більше 100 гектарів.

В Україні налічується близько 3,9 млн особистих селянських господарств, які можуть реалізуватись як сімейні фермерські господарства чи сільськогосподарські кооперативи, але мають отримати доступ до реальної державної підтримки.

Отримання часткової компенсації за кредити, насіння, дорадчі послуги, техніку, обладнання, не є запорукою для розвитку кооперативів.

У країнах Прибалтики 3-5 років держава надає кооперативним об'єднанням податкові преференції, виплачує заробітну плату працівникам, вносить 25 % до статутного капіталу чи надає товарний кредит і через держзамовлення гарантує ринок збуту.

Діючі системи оподаткування кооперативів зарубіжних країн враховують, з одного боку, статус кооперативних підприємств і цільову аудиторію їх обслуговування, а з іншого – створюють податкові преференції для тих видів кооперативів, в діяльності і розвитку яких зацікавлена держава. У Німеччині звільнені від податків фермерські кооперативи з повним циклом виробництва продукції і пов'язані з ними постачальницькі кооперативи, в системі оподаткування Німеччини з'явилися пільги для кооперативів, які використовують екологічно чисті технології та альтернативні джерела енергії Система оподаткування сільськогосподарських кооперативів у Франції передбачає надання їм статусу неприбуткової організації, що обумовлює відсутність подвійного оподаткування результатів діяльності; звільнення від податку на прибуток; звільнення від оподаткування частини залишків на рахунку кооперативу.

Основна допомога держави має здійснюватися в кількох напрямках: дорадчі служби; зрозумілі та прозорі механізми отримання дотацій та компенсацій; дешеве кредитування, та пільгове для переробної галузі; створення земельно-кооперативного банку; та програми інновацій. Для становлення кооперації як пріоритету держави, необхідний розвиток кооперативної освіти.

Підсумовуючи висвітлення даного питання можна стверджувати, що стан та динаміка розвитку кооперативного руху в аграрному секторі залежна від аграрної політики, зокрема нормативно-правового забезпечення, політичних умов, рівня державної підтримки. Тенденції розвитку сільськогосподарської кооперації демонструють стабільне скорочення кількості виробничих кооперативів; існування передумов для збільшення обслуговуючих кооперативів, необхідності чіткої концепції держави відносно розвитку

сільських територій і місця. Потенціал сільськогосподарської кооперації буде реалізованим якщо:

- розвиток її буде відбуватися еволюційним шляхом з дотриманням законів економіки та базових принципів незалежно від політичних шоків;
- кооперативи створюватимуться задля задоволення практичних потреб в інтересах людей та громад;
- кооперативне законодавство буде сприятливим для функціонування й розвитку кооперативних організацій різних типів та відображатиме відносини соціального партнерства в суспільстві;
- буде досягнута спроможність держави та кооператорів до діалогу та розвитку;
- буде спільне розуміння об'єднання та співпраці між кооперативами відповідно до викликів зумовлених глобалізацією.

5.7. Особливості формування та розвитку кластерних структур на сільських територіях

Сучасна система організації виробництва вимагає реформування нових видів відносин на сільських територіях. Важливу роль у цьому процесі відіграє розвиток кластерів на сільських територіях, створення яких сприяє формуванню високотехнологічних і наукоємних об'єднань із замкненим циклом виробництва з високим рівнем доданої вартості у кінцевому продукті, сприяє створенню нових робочих місць різної кваліфікації, розвитку соціальної та виробничої інфраструктури на сільських територіях.

Новітнім типом просторової регіональної організації виробництва та функціональними ланцюгами створення доданої вартості є кластери. Вони здатні забезпечити одночасну горизонтальну конкуренцію і вертикальну кооперацію. Кластери – не нове явище у світі та Україні, однак саме вони, як свідчить практика, стали в багатьох країнах одним із найпоширеніших інструментів подолання перешкод на шляху істотного розвитку підприємництва та забезпечення їм в економіці гідного місця. При цьому транснаціональні компанії також не залишаються осторонь від цієї форми організації виробництва і шукають у співпраці з фірмами кластеру нові конкурентні переваги місцевого характеру.

Актуальність даної проблематики зумовлена необхідністю підвищення конкурентоспроможності, удосконалення організаційно-управлінських структур, забезпечення розвитку ринкових організаційно-правових форм господарювання на селі, соціальної та інноваційної спрямованості сільських територій, розвитку науково-інноваційної діяльності на сільських територіях.

Класичним вважається визначення кластера (від англ. cluster – куш, група, концентрація тощо), наведене М. Портером, який під поняттям «кластери» розуміє сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у

споріднених галузях, а також пов'язаних із їхньою діяльністю організацій у певних галузях, що конкурують, але при цьому ведуть спільну роботу.

Кластер – це міжгосподарське територіальне об'єднання не тільки взаємодоповнювальних підприємств (як великого бізнесу, так і малого підприємництва), що співпрацюють між собою, формуючи замкнутий технологічний цикл великотоварного виробництва і реалізації конкурентоспроможної кінцевої продукції (товарів, послуг) за збереження юридичної самостійності його учасників, а й інфраструктурних складників, у числі яких – органи державного управління та наукові установи, що створюють сприятливі умови для виробництва і просування продукції учасників кластера на продуктовому ринку. Тобто концептуально кластери представляють територіальні спеціалізовані об'єднання на добровільних засадах певних їх учасників (промислових, сільськогосподарських, сервісних підприємств і організацій), науково-дослідних установ, університетів, громадських організацій, що становлять центри розвитку сучасної економіки, акумулюють інвестиції та інтелектуальний капітал. Кластери допомагають створити оптимальне організаційне середовище, що слугує основою для об'єднання навколо певних ідей та концепцій, необхідних для їх розвитку, а також впроваджувати інновації в різні сфери економіки та створювати для цього відповідні інституційні умови

Кластер у сучасній концепції інноваційного розвитку виступає як форма організації економічних відносин, при якій відбувається групування всіх учасників за певною ознакою (близьке територіальне розташування в межах району або області, спеціалізація на виробництві окремих видів продукції, наданні послуг тощо), за якої виділяється підприємство (може бути установа, наприклад наукова, чи організація), що стає лідером-новатором. Навколо такого лідера-новатора виникають горизонтальні або вертикальні форми взаємозв'язків з іншими учасниками цього об'єднання, які мають за мету або поставили ціль забезпечити підвищення ефективності виробництва та конкурентоспроможності продукції чи надання певних послуг, зниження витрат. Можуть також бути поставлені інші завдання та цілі.

Процес побудови нової економіки знань, формування інноваційної системи держави, для якої властиві не лише належним чином урегульовані та прогнозовані ринкові відносини, а й переплетіння ринку, державне регулювання та соціальна стабільність, називають **кластеризацією**.

Забезпеченість матеріально-технічними і фінансовими ресурсами сприятиме пріоритетному розвитку сільських територій. Вирішення цієї проблеми можливе через створення та діяльність кластерів, оскільки вони сприяють активізації механізму повноцінного інвестування за рахунок власних ресурсів та створюють умови для надходження зовнішніх інвестиційних ресурсів.

Система, що функціонує на основі співпраці групи сусідніх територіальних товаровиробників та поєднує між собою різні форми господарювання, виробників засобів виробництва, переробних підприємств, які діють на основі

конкуренції і кооперації між собою та підтримують інноваційний розвиток шляхом об'єднаних зусиль організації, є кластерною. Така система спрямована на створення конкурентоспроможної продукції.

Кластерна організація розвитку сільських територій передбачає формуванням замкнених циклів «виробництво, зберігання, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції» на засадах інтеграції з використанням механізмів корпоратизації та кооперації для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції та підвищення прибутковості.

У сучасній світовій економіці кластеризація є загальноновизнаним феноменом. Організація промислового розвитку ООН (ЮНІДО) під поняттям «кластер» розуміє локальну агломерацію підприємств, що виробляють і реалізують певний асортимент пов'язаної або взаємодоповнюючої продукції у межах окремого сектору або субсектору. У західній економічній літературі виділяють чотири моделі кластерів, такі як:

- європейська модель – сконцентровані на обмеженій території конкуруючі компанії, що випускають диференційований продукт і мають особливу маркетингову стратегію за її межами;

- північноамериканська модель – сукупність територіально сконцентрованих компаній, пов'язаних між собою економічними відносинами за принципом територіальної спеціалізації;

- азійська модель – вертикально інтегрована спеціалізована територія, створена в межах державної економічної політики;

- японська модель – сукупність малих організацій і фірм, сконцентрованих навколо організації-монополіста, що спеціалізуються на випуску товарів-напівфабрикатів на замовлення головної організації і конкуруючих між собою за ціною і якістю за право поставки .

Лідерами у сфері кластеризації національної економіки є північно-європейські та скандинавські країни, Великобританія, Австрія, Німеччина, Іспанія, Португалія, а в останні роки – Словенія й Угорщина.

Підвищення національної конкурентоспроможності в більшості країн ЄС пов'язується з розробленням кластерних стратегій на регіональному та національному рівнях. Кластерні ініціативи розроблені у Північній Америці (на рівні штатів і провінцій у США і Канаді), країнах Європейського Союзу (Бельгії, Данії, Фінляндії, Франції, Німеччині, Греції, Ірландії, Італії, Нідерландах, Іспанії та Сполученому Королівстві). Підтримка наявних кластерів і створення нових кооперативних мереж підприємств стали центральною ланкою державних програм, тобто держава виступає координатором і одночасно учасником формування нових кластерів.

Повністю кластеризованою є економіка Фінляндії (виділено 9 кластерів), Нідерландів (20 «мегакластерів»), Данії (29 кластерів). В Австрії діють трансграничні кластери з Німеччиною, Італією, Швейцарією, Угорщиною, активізуються зв'язки із Францією і Великобританією. У Німеччині створено промислові кластери, у Словенії прийнято стратегію зростання конкурентоспроможності промисловості, розроблено програму національного

розвитку кластерів. Близько 60 міждержавних, регіональних, національних, громадських організацій об'єднані в Європейський кластерний альянс, який функціонує на основі Європейського кластерного меморандуму.

Варто відзначити, що цей вид діяльності для української економіки не є новим. Перші шість кластерів в Україні було ідентифіковано й сформовано в 1998–2000 рр. за сприяння Асоціації «Поділля Перший» у межах міжнародної програми економічного відродження Подільського регіону з відповідною фінансовою підтримкою Агентства міжнародного розвитку США. У цей період у регіоні було створено швейний, будівельний, харчовий, туристичний, продовольчий кластери і кластер сільського туризму.

Але з огляду на ситуацію, в Україні є небагато кластерних утворень, створених переважно з ініціативи виробників в аграрній сфері, які орієнтуються на практику інших країн. Прикладами українських агрокластерів можуть бути:

- «Оберіг» – сільський зелений туризм;
- «Перший аграрний кластер» – об'єднує виробників плодово-ягідної продукції Чернівецької області;
- Регіональний рівненський агропромисловий кластер «Агроінновація» – спеціалізується на розробці і впровадженні інновацій в аграрній промисловості регіону;
- «Натуральне молоко» – захист інтересів, підтримка взаємодії сільгосппідприємств в сфері молочного тваринництва.

Слід зазначити, що кластеризація як бізнес орієнтована модель, що працює на самоокупність, вже має певну підтримку і на рівні Уряду. Так, Міністерством аграрної політики та продовольства України було запроваджено пілотні проекти з впровадження агрокластерів у Львівській та Одеській областях. На Львівщині – це агрокластер «ГорбоГори», метою якого є відродження західного українського села на принципах децентралізації із застосуванням кластерних механізмів розвитку, як ланцюгів доданої вартості, а на Одещині – агроєкокластер «Фрумушика Нова», метою якого є збереження місцевої екосистеми, розвитку сільського туризму та екологічного сільгоспвиробництва. Загальні бюджети проектів склали на Одещині 39,56 млн грн, а на Львівщині – 27,6 млн грн. Реалізація кожного з цих проектів – це спосіб об'єднання фінансових, людських та природних ресурсів, держави, бізнесу та сільських громад.

В цілому ж, Україна суттєво відстає у темпах і масштабах кластеризації господарського виробництва, що унеможливорює використання додаткових ресурсів розвитку підприємництва, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності регіональних господарських комплексів.

Одним із пріоритетів регіональної економічної політики є підтримка розвитку кластерів, у т. ч. на сільських територіях. Розвиток кластерів має сприяти, передусім, вирівнюванню економічних умов господарювання та забезпечити підтримку набагато слабшим малим і середнім формам господарювання, а також більш тісну інтеграцію науки й агробізнесу.

Загальна модель структури кластера у системі сталого економічного регіонального розвитку, що складається із чотирьох основних елементів, які концептуально характеризують її сутність, представлена рис. 5.7.1.

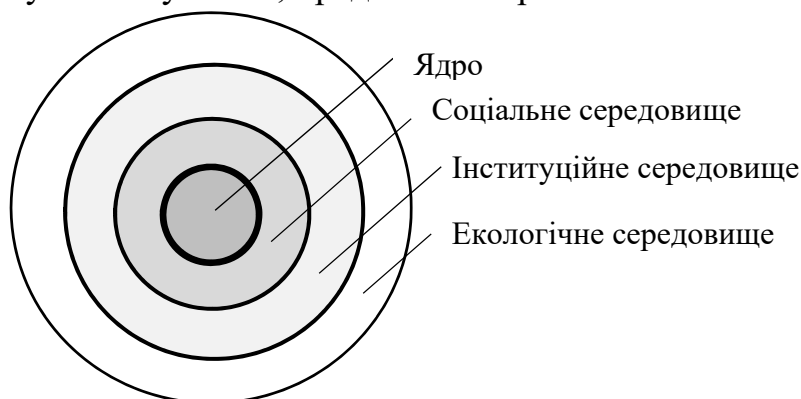

Рис. 5.7.1. Модель структури кластера в системі сталого регіонального економічного розвитку

З рис. 5.7.1 видно, що основу кластера формує його ядро, навколо якого відбувається групування інших його учасників. На регіональному рівні основою кластера може виступати університет, наукова установа, інноваційне підприємство або громадська організація (наприклад, спілка чи асоціація виробників) залежно від поставлених цілей та завдань.

Соціальне середовище, що оточує ядро кластера, становить людський та інтелектуальний капітал. Це найбільш важлива частина структури кластера.

Інституціональне середовище представляє сукупність фундаментальних політичних, економічних, соціальних та правових норм, які складають основу для виробництва товарів і надання послуг, обміну та розподілу в кластері. Без розвинутого інституційного середовища розвиток кластерів буде досить повільним та не забезпечить очікуваного від нього ефекту.

Екологічне середовище – це середовище життя людини та інформаційне середовище. Це також важливий елемент для формування кластера

Розвиток кластерів на сільських територіях є одним із важливих напрямів регіональних стратегій, про що відзначено у Державній політиці підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні.

Варто виділити три принципи організації кластерів на сільських територіях (рис. 5.7.2).

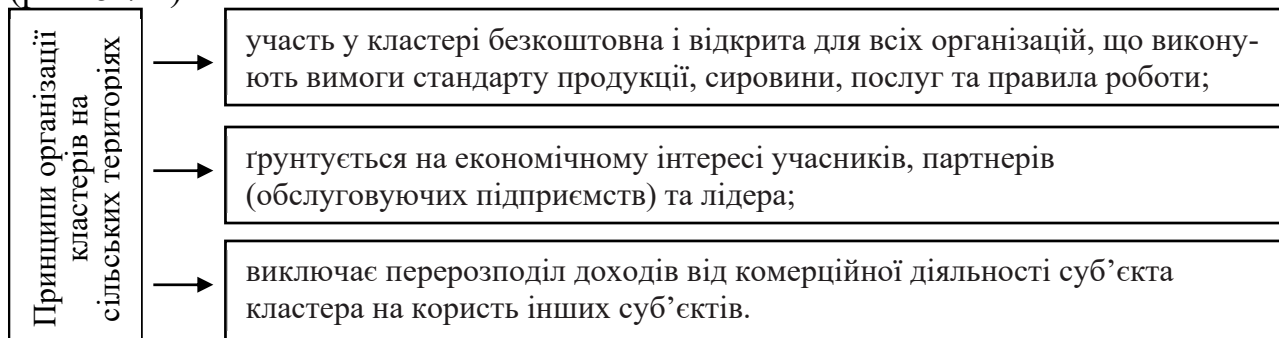

Рис. 5.7.2. Основні принципи організації кластерів на сільських територія

При цьому підприємства, створені на сільських територіях, одержують можливість:

- використовувати нові технології, енергетичні засоби, інженерні споруди;
- долати тимчасовий розрив у фінансуванні витрат між збиранням урожаю і початком періоду його переробки;
- сприяти поліпшенню якості продукції, яка без додаткових заходів могла би швидко зіпсуватися;
- обробляти продукцію для закладання на збереження, організувати більш повне завантаження робочої сили в період міжсезонних робіт.

Кластери малого підприємництва на сільських територіях можуть утворюватися шляхом ринкової самоорганізації, що відбувається здебільшого за ініціативи підприємства-лідера у тій чи іншій галузі. При цьому не завадить відзначити, що потенційні учасники кластера, як правило, виробляють подібну продукцію, а тому фактично є конкурентами на товарних ринках. Через це у підприємців можуть виникати застереження щодо входження до кластера, пов'язані з ризиками втрати власного бізнесу у зв'язку з потенційною можливістю поглинання підприємством-лідером.

Водночас є низка факторів, що об'єднує економічні інтереси виробників і стимулює кластерну інтеграцію, зокрема: формування єдиної цінової політики на товарному ринку, здійснення спільної маркетингової політики, нарощування обсягів виробництва продукції учасниками кластера, впровадження інноваційних технологій.

Отже, виробничо-господарські структури, в межах яких відбувається складний синтез конкуренції та міжгосподарської кооперації називають **кластерними об'єднаннями**. Важливу роль у створенні та розвитку кластерів на сільських територіях мають відігравати регіональні органи державної влади та місцевого самоврядування, головним завданням яких має бути не стільки підтримка окремих підприємств, скільки сприяння налагодженню контактів між виробниками та становленню партнерських відносин між учасниками кластера, участь у розробленні перспективної моделі кластеризації сільського господарства регіону з позицій ефективності спеціалізації та концентрації провідних для цієї території галузей агропромислового виробництва.

Основні завдання створення кластерних об'єднань на сільських територіях наведені на рис. 5.7.3.

До негативних тенденцій, що ускладнюють створення кластерів на сільських територіях в Україні, слід віднести такі чинники, як:

- обмеженість підтримки кластерних ініціатив підприємств із боку держави, а також недосконалість законодавчої бази щодо функціонування кластерів;
- небажання бізнесу розкривати та ділитися внутрішньою інформацією щодо діяльності кластерів через можливість зловживань та виникнення залежності від потужніших партнерів;

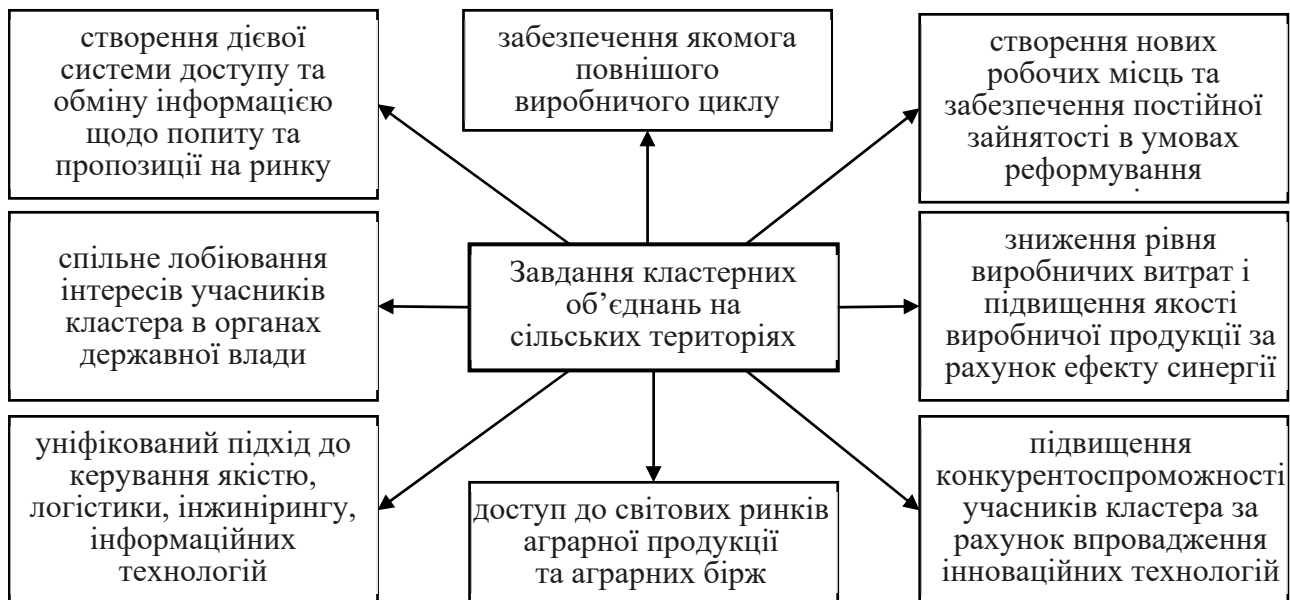

Рис. 5.7.3. Основні завдання кластерних об'єднань на сільських територіях

- низький рівень конкуренції на внутрішньому ринку, відсутність «агресивних» постачальників та вимогливих споживачів, що призводить до слабкості діючих кластерів загалом на сільських територіях;
- низька можливість одержання аграрним підприємством пільг та дотацій під час входження до кластеру;
- низькі взаємозв'язки науково-дослідних установ і виробників (підприємства часто не є замовниками і споживачами інноваційно-наукового продукту);
- нестача венчурного капіталу та іноземного інвестування як важливого джерела кластеризації економіки;
- відсутність інформаційної бази про процес кластеризації, що має негативний вплив на розуміння переваг кластерних об'єднань, а також особливостей їхнього функціонування та результатів діяльності в Україні.

Важко переоцінити можливості кластерного розвитку сільських територій у нинішніх умовах обезлюднення сільських населених пунктів в Україні (сотні сіл і селищ узагалі зникли з карти нашої країни) та недостатніх фінансових можливостей. І саме кластерна організація виробництва може суттєво сприяти забезпеченню формування соціально-орієнтованої економіки, вирівнювання пропозицій економічного, соціального та екологічно безпечного розвитку сільських територій, зосередженого на інтересах громади села з метою створення в сільських поселеннях належних умов праці та проживання.

Отже, для сільських територій кластери є оптимальним інструментом їх розвитку, однією із найбільш ефективних форм організації та управління виробництвом, оскільки на ринку конкуруватимуть вже не окремі підприємства, а цілі комплекси, що сприятиме підвищенню їхньої конкурентоспроможності. Кластерні ідеї разом із *smart*-спеціалізацією можуть підвищити конкурентоспроможність регіонів та ефективно реалізовуватися в

новостворених територіальних громадах, де є молоді та ініціативні керівники. Так, кластери на окремо взятій сільській території сприятимуть:

- сталому розвитку цієї території на засадах ініціативності, інформованості, інтегрованості, інтересу, що в майбутньому сприятиме підвищенню рівня та якості життя сільського населення;
- створенню належних умов для залучення інвестицій та впровадження нових інвестиційних проектів;
- розвитку нових бізнес-послуг на основі співпраці різних науково-дослідних установ;
- впровадженню і використанню інноваційних технологій у межах співпраці суб'єктів кластеру;
- вирішенню більшості соціально-економічних та екологічних питань та проблем.

Ключова роль у забезпеченні умов економічного розвитку, формуванні конкурентоспроможності економіки на основі впровадження кластерних моделей належить державі на макро- та мезорівні, основна ціль якої – інтеграція політико-правових, фінансових, науково-технічних, комунікативних інструментів, які формують систему блоків державної кластерної підтримки (рис. 5.7.4), спрямованих на створення належних умов для розвитку інноваційних процесів в агровиробництві.

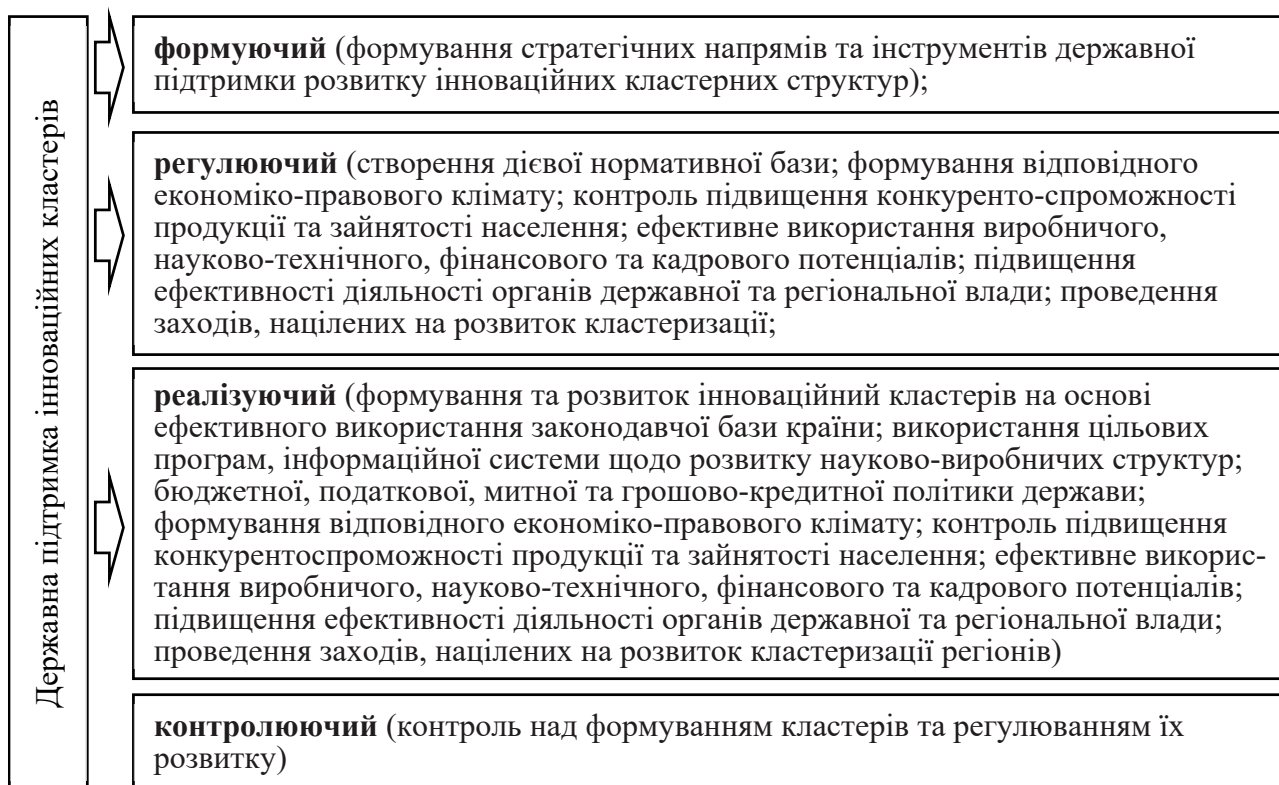

Рис. 5.7.4. Система блоків державної кластерної політики

Крім того, важливо розуміти, що найбільш ефективна підтримка інноваційних кластерів на етапі розвитку кластера, а не його створення. Це пояснюється тим, що сам процес створення кластера – це добровільне та

усвідомлене рішення самих майбутніх учасників, на рішення яких неможливо вплинути з боку держави за винятком створення ідеальних сприятливих та стимулюючих умов за рахунок значних фінансових ресурсів. А саме в процесі розвитку кластера, коли він довів своє існування як цілісна та єдина організаційна структура, доцільна державна підтримка, яка може стати критичним чинником його подальшого існування та розвитку.

5.8. Агробізнес – як особлива підсистема економічних відносин, що склалися в аграрному секторі

Аграрний бізнес – це особлива підсистема економічних відносин, що склалася в аграрному секторі розвинених країн внаслідок злиття аграрного, промислового і торгового капіталу у процесі поглиблення інтеграційних зв'язків між сільським господарством та промисловістю (вертикальної інтеграції).

Виникнення концепції «аграрного бізнесу» припадає на кінець 50-х років минулого століття в країнах Західної Європи та США. Концепція була розроблена в працях американських дослідників Дж. Девіса і Р. Голдберга. Вони визначили агробізнес, як суму всіх операцій пов'язаних з виробництвом, зберіганням, транспортуванням, переробкою і розподілом сільськогосподарської продукції та наданням послуг у сфері ресурсного забезпечення сільського господарства.

У 1963 році Дж. Сакс у книзі з питань аграрного бізнесу дав таке визначення цього терміна: «Нині існують такі тісні взаємовідносини між сільським господарством, промисловістю щодо його постачання і тими галузями, які переробляють та реалізують сільськогосподарські продукти, що слово «агробізнес» увійшло в нашу мову, щоб підкреслити ці відносини». Польський економіст А. Вось зазначає, що «агробізнес є результатом тривалого розвитку економіки». Історичний процес розвитку і становлення агробізнесу автор, зокрема, пов'язує з:

- поглибленням суспільного поділу праці, виділенням з сільського господарства ремісництва, переробної промисловості, торгівлі, зокрема, міжнародної гуртової інтеграції;
- лібералізацією економічних відносин у національних економіках та зовнішній торгівлі;
- посиленням стабілізуючого впливу фінансових інституцій.

Британська енциклопедія визначає агробізнес як частину сучасної економіки, яка охоплює виробництво, переробку й дистрибуцію продуктів харчування та іншої продукції сільськогосподарського походження.

В економічній літературі країн ЄС, крім поняття «агробізнес», трапляються і такі поняття, як «харчовий (продовольчий) сектор», «продовольча система», які вживаються як синоніми (див. питання 2.2). Під усіма цими поняттями мається на увазі сукупність взаємопов'язаних галузей з виробництва і забезпечення населення продуктами харчування, починаючи із сільського господарства і закінчуючи доведенням готових продуктів до споживача.

Головними ланками продовольчого господарства, чи агробізнесу, є сільське господарство, харчова промисловість, гуртова торгівля, роздрібна торгівля, громадське харчування. Таким чином, можна визначити, що концепція «агробізнесу» розвинутих країн побудована на трисферній моделі агропромислового комплексу: I сфера – фондоутворювальні виробництва (висхідний сектор), II сфера – сільське господарство, III сфера – переробка сільськогосподарської сировини, зберігання, транспортування і збут готової продукції (низхідний сектор).

Під впливом досягнень НТП відбувалися суттєві зміни в участі кожної із сфер у формуванні вартості кінцевого продукту комплексу. Так, на початок 90-х років XX ст. питома вага сільського господарства (II сфери) у вартості кінцевого продукту складала у США – 10,0 %; у ФРН – 12,6; у Великобританії – 11,4 %, тоді як інших структурних елементів, відповідно 90,0 87,4 і 88,6 %. У той же час у колишньому СРСР дане співвідношення складало від 45,8 до 54,2 %. Переважаюча частка III сфери у вартості кінцевого продукту агропромислового комплексу західних країн свідчить про високий рівень переробки сировини аграрного сектора і забезпечує повне збалансування всіх сфер АПК. Отже, поняття «агробізнес», по суті, охоплює всі функції, які включає термін «агропромисловий комплекс», проте характеризується зовсім іншим типом економічних взаємовідносин.

Новизна економічних відносин в агробізнесі полягає у зміщенні акцентів з виробництва і виробничих відносин з сільського господарства та його економіки на цілий «продуктовий ланцюг» та маркетинг. Аналогічні визначення поняття «агробізнесу» можна знайти і у вітчизняних авторів, які розглядають його як форму підприємницької діяльності у сфері виробництва засобів виробництва для аграрного сектора, у сільськогосподарському виробництві, у сфері переробки і реалізації продукції, агросервісного обслуговування виробників. Крім того, до аграрного бізнесу залучається все населення, коли розраховує витрати на продукти харчування .

Інші вітчизняні автори стверджують, що агробізнес – це економічні відносини між людьми з приводу організації власної справи, пов'язаної з використанням землі з метою отримання прибутку.

Будемо вважати, що **агробізнес** як складова економіки – це взаємно поєднані види діяльності учасників аграрного ринку, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у виробництві кінцевих продуктів харчування і які пов'язані між собою «продуктовим ланцюгом» (рис. 5.8.1).

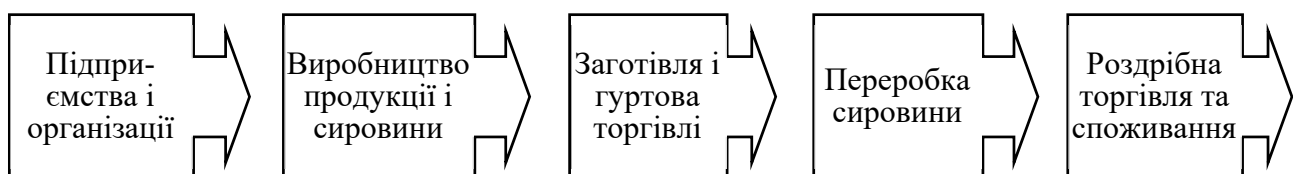

Рис. 5.8.1. Схема «продуктового ланцюга»

Агробізнес як вид підприємницької діяльності полягає в поєднанні таких її різновидів:

- виробництво засобів виробництва та надання виробничих послуг для сільського господарства і переробної галузі;
- виробництво готової продукції та сільськогосподарської сировини;
- переробка сільськогосподарської продукції;
- маркетинг та сервісне обслуговування зазначених видів діяльності.

У стані зародження перебувають такі напрями, як виробництво екологічно чистих продуктів; наукове та інформаційне забезпечення; агротуризм і рекреація.

Мета аграрного підприємництва – одержання доходу від організаційної структури господарювання та економії за рахунок масштабу сільськогосподарського виробництва, який ця структура забезпечує. Основними його чинниками є: потенційна роль і обов'язки власника, наявність робочої сили та початкового капіталу, матеріальні ресурси, продуктивність сільськогосподарської техніки, реалізація функцій планування, обліку та аналізу руху коштів тощо. В аграрному секторі України для розвитку підприємництва існує великий потенціал: високий рівень безробіття; незаповнені ніші в ринковому просторі з надання послуг населенню; необхідність розробки і впровадження новацій в аграрне виробництво тощо.

В умовах ринкових відносин аграрне підприємництво має велике значення для структурної трансформації економіки, розвитку вітчизняного виробництва, конкуренції, підвищення рівня зайнятості сільського населення. За сучасних умов бізнесмени та бізнес-формування стають основною рушійною силою агропромислового виробництва. Від їх підприємницької активності та ініціативи значною мірою залежать сталий розвиток аграрного сектору України. Підприємницька функція на мікрорівні реалізується в різних організаційних формах діяльності. На основі запровадження у виробництво новацій забезпечується динамічність (рух у певному напрямку, заданому споживачами) сільськогосподарських підприємств різних форм власності, що є основною ознакою віднесення їх до підприємницьких, збільшення частки їх продукції на ринку, у тому числі за рахунок поєднання сільськогосподарського виробництва з іншими видами діяльності.

Діяльність суб'єктів підприємництва в ринкових умовах базується на дотриманні таких *принципів*:

- вільний вибір виду діяльності;
- залучення на добровільних засадах для здійснення підприємницької діяльності майна та коштів фізичних і юридичних осіб;
- самостійне формування програми діяльності;
- вільне наймання працівників;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після сплати обов'язкових платежів, встановлених законодавством;
- самостійне здійснення зовнішньо-економічної діяльності.

Виділяють три *основні функції суб'єктів підприємництва*:

- ресурсну (формування і продуктивне використання капіталу, робочої сили, матеріальних та інформаційних ресурсів);
- організаційну (організація виробництва, маркетингу та інших господарських справ);
- творчу (новаторські ідеї, генерування й активне використання ініціативи, вміння ризикувати).

Розрізняють виробниче, комерційне і фінансове підприємництво як складові підприємницького бізнесу. Виробниче підприємництво представлене на аграрному ринку різними товариствами, фермерськими господарствами, кооперативами та фірмами з виробництва товарів, переробки сільськогосподарської продукції. Комерційне підприємництво охоплює заклади торгівлі і збуту. Фінансове підприємництво поширюється завдяки банкам, кредитним спілкам і кооперативам та фондовим біржам. Усі ці види діяльності є підприємництвом на різних стадіях обороту продукту або коштів.

Виробниче підприємництво в аграрному секторі економіки є діяльністю, скерованою на виробництво та переробку сільськогосподарської продукції, проведення робіт та надання послуг, організацію та проведення наукових досліджень і селекційної роботи. Комерційне підприємництво пов'язане з процесом арбітражування, або перепродажу продукту виробничого підприємства. На відміну від виробничої підприємницької діяльності, тут немає необхідності забезпечення виробничими ресурсами, пов'язаними з випуском продукції. Вихідними пунктами тут є: що і де купувати, що і де продавати.

Різновидом комерційного підприємства є фінансове підприємство. Саме завдяки йому проходить продаж грошей у прямій чи опосередкованій формі. Формою фінансового підприємства є своєрідна емісія цінних паперів, таких як власні акції, облігації, кредитні білети, комерційні цінні папери. Ці цінні папери підприємець продає, розміщує за відповідних умов і зобов'язань. Таким видом підприємства займаються, як правило, підприємства, банки, а не окремі особи.

Агробізнес також розглядають в трьох основних аспектах: організаційному, галузевому і функціональному.

В організаційному аспекті терміни «агробізнес» і «агропромисловий комплекс» дуже схожі, практично еквівалентні, з тією різницею, що агробізнес вживається для позначення агропромислового комплексу країн з розвинутою ринковою економікою.

У галузевому аспекті термін «агробізнес» застосовують для означення галузевих продовольчих підкомплексів, що функціонують у ринковому середовищі. У цьому сенсі проблеми виробництва, переробки і маркетингу певного виду сільськогосподарської продукції розглядаються в єдиному комплексі. Тобто галузевий аспект агробізнесу підкреслює необхідність вертикальних інтеграційних процесів у конкретній галузі.

Функціональний аспект агробізнесу розглядають у контексті розвитку підприємства в аграрному секторі. Він характеризується співпрацею,

врахуванням економічних інтересів усіх учасників продуктового ланцюга. Таким чином, усі сучасні визначення агробізнесу підкреслюють, що:

- структурно агробізнес – це сукупність суб'єктів підприємницької діяльності, які діють в аграрному секторі економіки країни. Сюди входить підприємницька діяльність у виробництві засобів виробництва для сільського господарства; власне сільськогосподарське виробництво; зберігання, транспортування і переробка сільськогосподарської продукції та торгівля як сировиною, так і переробленою продукцією. До агробізнесу також входять усі види діяльності з обслуговування сільського господарства (агросервіс, ринкова інфраструктура);

- функціонально агробізнес – це новий тип економічних відносин між суб'єктами аграрного ринку, що характеризуються взаємовигідною співпрацею з врахуванням економічних інтересів усіх його учасників. Систему економічних відносин між суб'єктами агробізнесу можна подати у вигляді схеми (рис. 5.8.2).

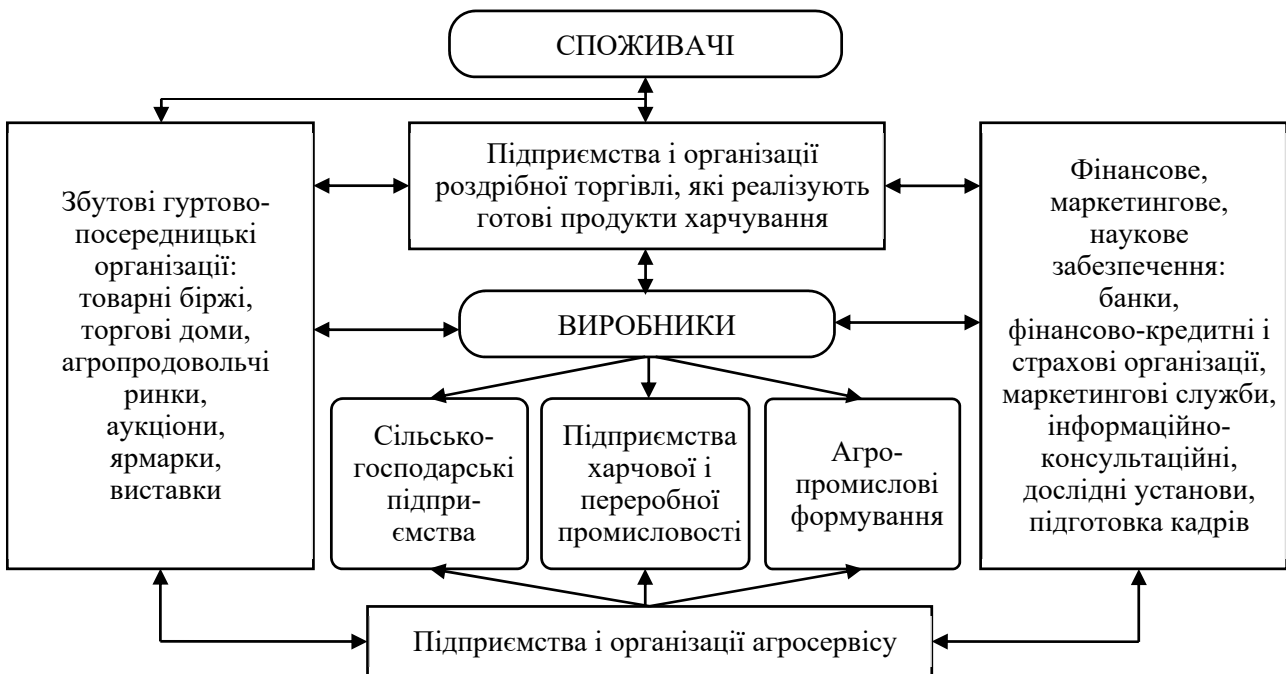

Рис. 5.8.2. Схема економічних взаємовідносин між суб'єктами аграрного бізнесу

Зі рис. 8.5.2 видно, що всі учасники агробізнесу тісно пов'язані економічним інтересом. Успіх будь-якого суб'єкта аграрного бізнесу є неможливим без успішного функціонування всієї системи. Усі суб'єкти агробізнесу особливо тісно пов'язані із сільськогосподарськими товаровиробниками, оскільки саме сільське господарство задає основні параметри діяльності, з одного боку, галузям з виробництва засобів виробництва, а з іншого – галузям з переробки сільськогосподарської продукції, а також суб'єктам інфраструктури аграрного ринку. Тому ефективно та високопродуктивно сільське господарство за агробізнесовою схемою організації базується на якісному технічному, фінансовому, маркетинговому та науковому

забезпеченні. Саме завдяки агробізнесу сільське господарство економічно розвинутих країн досягло значного прогресу.

Вирішальне значення у формуванні нового структурно завершеного продовольчого підкомплексу за агробізнесовою схемою має агропромислова інтеграція. **Інтеграція** – це поняття, яке охоплює широке коло різноманітних явищ і процесів зближення, пристосування, узгодження діяльності та об'єднання підприємств і організацій з метою адаптації до ринкового середовища та підвищення на цій основі результатів господарювання. **Агропромислова інтеграція** передбачає поглиблення технологічних, економічних, організаційних та інших зв'язків між сільськогосподарськими і промисловими підприємствами та розвиток різних агропромислових формувань, які забезпечують раціональне і високоєфективне використання всього виробничого потенціалу.

Основними мотивами створення інтегрованих агропромислових підприємств є концентрація капіталу з метою:

- встановлення стабільних виробничо-господарських зв'язків між підприємствами технологічного ланцюга;
- зниження витрат на одиницю продукції за рахунок збільшення масштабів виробництва і підвищення конкурентоспроможності продукції;
- створення умов для диверсифікації виробництва і можливості маневрування ресурсами.

У розвинутих країнах використовують два основні види інтеграції: вертикальну інтеграцію і контракцію.

Вертикальна інтеграція – це комбінування двох або декількох стадій виробництва і збуту продукції в межах єдиної власності. Вертикальна інтеграція за напрямом може бути виробничою, маркетинговою та контрактною.

Виробнича інтеграція передбачає взаємодію сільськогосподарських і переробних підприємств чи виробництв при вирощуванні рослинницької і виробництві тваринницької продукції, яка в подальшому надходить на промислову переробку.

Предметом *маркетингової інтеграції* є збут виробленої продукції та постачання необхідних засобів виробництва.

Контрактна форма агропромислової інтеграції передбачає укладання фермерами з промисловими, торговельними компаніями та кооперативами відповідних угод на переробку і збут продукції. Типи контрактів можуть бути різноманітними залежно від характеру продукту, місця знаходження ферми, матеріальних і фінансових можливостей сторін угоди. Розрізняють дві основні категорії контрактів: збутові та виробничі. Збутові стосуються лише умов реалізації продукції, в них обумовлюють тип, сорт, якість продукції, що постачається, ціну й умови поставки. Виробничі контракти регламентують умови виробництва. Вони укладаються до початку виробничого процесу і жорстко обумовлюють зобов'язання сторін. Як правило, за умовами виробничого контракту, контрагент постачає фермі засоби виробництва та матеріали (комбікорми для худоби і птиці, насіння, саджанці, добрива тощо),

надає кредит, консультаційні послуги. Обов'язком фермера є виконання виробничих операцій.

Переваги контрактації для фірми-постачальника полягають у тому, що вона має стабільне надходження продукції у необхідні терміни, а також має можливість контролю за якістю. Сільськогосподарський товаровиробник у свою чергу має гарантований ринок збуту продукції за завчасно обумовленою ціною та можливість користуватися кредитом. Вагоме місце в агробізнесі розвинутих країн займають кооперативи. Сфера діяльності сільськогосподарської кооперації дуже широка – постачання фермерам сільськогосподарської техніки, обладнання, пального, будматеріалів, добрив, кормів, насіння, надання фінансових послуг, реалізація сільськогосподарської продукції, надання послуг зі збирання, зберігання, сушіння, переробки продукції. При цьому відмінним від контрактації є те, що кооперація передбачає участь членів-фермерів у спільній фірмі завдяки корпоративним правам на власність.

Завдання доведення продукції аграрного сектору до споживача розв'язують підприємства гуртової і роздрібної торгівлі, системи громадського харчування. Важливою формою організації роздрібної торгівлі продовольством є так звані «добровільні» ланцюги, які являють собою об'єднання однієї чи кількох гуртових фірм, і групи, які обслуговуються ними на підставі контрактів роздрібних торговців. Об'єднання координує функції гуртової і роздрібної торгівлі, організовує спільну закупівлю і рекламу товарів, використовуючи принципи єдиного господарського керівництва при зберіганні юридичної і фінансової незалежності кожного члена об'єднання. Роздрібні магазини, що входять до «добровільного» ланцюга мають єдину назву, уніфікований асортимент, спільну збутову політику, яку визначає головна гуртова фірма.

Протягом останніх десятиліть у країнах з розвинутою ринковою економікою значно зросла питома вага галузей, що виробляють продукцію найвищого ступеня готовності до споживання, а також тривалого терміну споживання. Вирішальну роль у системі міжнародного агробізнесу розвинутих країн відіграє така форма його організації, як міжнародні продовольчі компанії. Основна частина перероблюваного продовольства та значна частина сільськогосподарських продуктів, які надходять на міжнародний ринок, виробляються в межах або під безпосереднім технологічним, фінансовим, організаційним впливом міжнародних продовольчих компаній. Широкого розвитку в країнах, що розвиваються, набирає агробізнес на основі інтеграції іноземного і національного капіталів. При цьому роль держави в аграрному секторі економіки здійснюється у досить широкому діапазоні – від «адміністративної централізації» до так званого структурного врегулювання.

Підсумовуючи висвітлення даного питання можна зробити висновок, що агробізнес слід розглядати як найбільш прогресивну та високоефективну форму спільної організації виробництва продовольства, в якій усі його галузі інтегровані в одній структурно завершеній, збалансованій, технологічно, економічно та організаційно пов'язаній системі, основне завдання якої полягає в максимальному забезпеченні населення продовольчими товарами.